

Рукапісы беларускіх Татараў

канца XVII - пачатку XX стагоддзя

З калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

**Рукописи белорусских татар
конца XVII - начала XX века
из коллекции
Центральной научной библиотеки
имени Якуба Коласа
Национальной академии наук Беларуси**

**РУКАПІСЫ БЕЛАРУСКІХ ТАТАРАЎ
КАНЦА XVII - ПАЧАТКУ XX СТАГОДДЗЯ
З КАЛЕКЦЫІ
ЦЭНТРАЛЬНАЙ НАВУКОВАЙ БІБЛІЯТЭКІ
ІМЯ ЯКУБА КОЛАСА
НАЦЫЯНАЛЬНАЙ АКАДЭМІІ НАВУК БЕЛАРУСІ**

**Belarusian Tatar Manuscripts
of the End of the 17-th
up the Beginning of the 20-th Centuries
from the Collection
of the Yakub Kolas Central Science Library
of the National Academy of Sciences of Belarus**

МІНСК 2003

ББК 91
Р 845
УДК 091(=943.21)(476)(036)

На правах рукапісу

Выдадзена пры дапамозе

American Council of Learned Societies
(Савета навуковага таварыства па гуманістыцы ЗША)

Укладальнікі: **І.А. Ганчарова, А.І. Цітавец, М.У. Тарэлка**

Рукапісы беларускіх татараў канца XVII – пачатку XX стагоддзя з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі: Каталог / Уклад.: І.А. Ганчарова і інш. – Мінск, 2003.– 55 с.: іл. – Уклад. таксама: А.І. Цітавец, М.У. Тарэлка. – (На правах рукапісу).

У Каталог пададзены збор рукапісных кніг з фондаў ЦНБ НАН Беларусі з іх апісаннем. Разлічана на навукоўцаў, аспірантаў, студэнтаў, усіх, хто цікавіцца гісторыяй і культурай самабытнага народа – беларускіх татараў.

© Укладальнікі: І.А. Ганчарова, А.І. Цітавец, М.У. Тарэлка, 2003

ПРАДМОВА

У адзеле рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі захоўваецца невялікая калекцыя арабскаалфавітных рукапісных кніг канца XVII – пачатку XX ст. Гэтыя кнігі былі напісаны нашчадкамі татараў – выхадцаў з Залатой Арды і Крымскага ханства, якія ў XIV–XVI стст. пасяліліся ў беларуска-літоўскай дзяржаве – Вялікім княстве Літоўскім. Княства ніколі не было пад уладай Залатой Арды, але паміж абедзвюма дзяржавамі існавалі пастаянныя кантакты.

У другой палавіне XIII ст. Вялікае княства Літоўскае пачало хутка пашырацца, для заваявання новых зямель і іх абароны патрэбна было войска. Татары былі умелымі воінамі, іх вайсковае майстэрства падтрымлівалася на высокім узроўні з-за пастаянных сутычак саперніцкіх групавак, якія часта заканчваліся пераходам пацярпеўшага боку пад сцягі іншых гасудароў. Вітаўт (1350–1430), найбольш выдатны і прадбачлівы з усіх уладароў Вялікага княства, асабліва садзейнічаў пасяленню ў краіне татарскіх воінаў. Каб палегчыць гэты працэс, ён дазволіў ім не толькі браць жонак з мясцовага насельніцтва, але і выхоўваць дзяцей, народжаных у такіх шлюбах, у веры бацькі.

Сваяцкія, блізкія сацыяльныя і эканамічныя сувязі з мясцовым славянскім насельніцтвам садзейнічалі таму, што татары, выхадцы з розных плямён, хутка страцілі сваю родную мову. К сярэдзіне XVI стагоддзя большасць беларускіх татараў не ведала щоркская мовы і паслугоўвалася беларускай і польскай. Страта роднай мовы, безумоўна, была паскорана змяшанымі шлюбамі татараў з мясцовымі жанчынамі. Рэлігія (іслам) заставалася адзінай сферай, у якой захавалася адметнасць тутэйшых татараў.

Вельмі каштоўная частка культурнай спадчыны беларускіх татараў – іх літаратура на беларускай мове арабскім пісьмом. Творы такога роду ўяўляюць сабой рукапісы, напісаныя арабскай вяззю, якая чытаецца ў звычайнай для арабскага пісьма манеры справа налева.

Ранейшыя з вядомых рукапісаў беларускіх татараў адносяцца да першай палавіны XVII стагоддзя, але ёсць меркаванне, што іх паходжанне ўсходзіць да XVI стагоддзя. У сярэдзіне XIX стагоддзя ў Мінску існавала суполка татараў, якія займаліся перапісваннем Кур’ана і іншых рэлігійных кніг на прафесійным узроўні. Напісанне

(перапісванне) татарскіх рэлігійных кніг працягваецца на Беларусі да нашых дзён.

Літаратура татараў мае рэлігійны характар і цесна звязана з мусульманскай верай. Сярод твораў беларускіх татараў параўнальна мала арыгінальных работ, у асноўным гэта пераклады з розных усходніх крыніц. Гэтыя творы можна падзяліць на некалькі груп.

У першую чаргу гэта Кур’аны, свяшчэнныя кнігі мусульман. Для Кур’анаў, створаных на Беларусі, уласціва наяўнасць невялікай прадмовы на мясцовай гаворцы, што знаёміць з падрыхтоўкай да чытання Святога пісання.

Для беларускіх татараў асаблівае значэнне мелі тэфсіры. Хоць арабскае слова “тэфсір” звычайна азначае “каментарый”, беларускія тэфсіры па сутнасці з’яўляюцца перакладамі Кур’ана з некаторымі элементамі каментарыя. Яны ўключаюць Кур’ан, напісаны на арабскай мове, у якім пад кожным гарызантальным радком арабскага тэксту наўскос запісаны пераклад на польскую і беларускую мовы. У Цэнтральнай навуковай бібліятэцы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі захоўваецца тэфсір 1686 года, які змяшчае старэйшую копію (з тых, што захаваліся і вядомы) перакладу Кур’ана на польскую мову.

Наступнымі можна вылучыць тэджвіды, якія змяшчаюць указанні, як правільна чытаць Кур’ан.

Хамаілы, звычайна невялікія па фармату, змяшчаюць малітвы і апісанні рытуалаў, у прыватнасці, малітвы і замовы, якія маюць, як меркавалася, магічную і лекавую сілу.

Нарэшце, кітабы (па-арабску “кітаб” – “кніга”), асабліва цікавыя для этнографіі і філолагаў зборнікі, якія ўключаюць догматы мусульманскай рэлігіі, маральныя павучэнні, рытуальныя прадпісанні, легенды, рэлігійныя апавяданні і апокрыфы.

Большасць рукапісаў беларускіх татараў, акрамя тэкстаў на беларускай, польскай мовах і на іх “сумесі”, як і трэба было чакаць, прадстаўляюць тэксты на арабскай і цюркскіх мовах. Кнігі змяшчаюць спісы з усходніх тэкстаў, пераклады з усходніх крыніц на беларускую і польскую мовы, арыгінальныя тэксты на мясцовай гаворцы. Такім чынам, гэтыя шматмоўныя літаратурныя помнікі цікавыя і для арыенталістаў, і для славістаў. У адрозненне ад кірылічных помнікаў, мова беларускіх тэкстаў, напісаных арабскім пісьмом, вельмі цесна звязана з гутарковай мовай. Для больш дакладнай перадачы мясцовага вымаўлення ў арабскі алфавіт былі дададзены некалькі літар, у тым ліку літары для абазначэння гукаў “дз” і “ц”, уласцівых беларускаму вымаўленню (“дзеканне” і “цеканне”).

Даследаванне татарскіх рукапісаў пачалося ў XIX стагоддзі. Нямецкі арыенталіст О. Флейшар быў першым вучоным, які ў 1838 годзе апісаў рукапіс літоўскіх татараў, што змяшчаў тэксты на беларускай мове. У 1857 годзе прафесар Пецярбургскага універсітэта А. Мухлінскі апублікаваў сваю працу “Исследование о происхождении и состоянии литовских татар”. У пачатку XX стагоддзя гэтая тэма набыла развіццё ў працах Я. Станкевіча, І. Луцкевіча, Я. Карскага і інш. А. Антановіч падрабязна разгледзеў значную колькасць беларускіх тэкстаў, напісаных арабскім пісьмом, даў ім дэталёвую лінгвістычную адзнаку, зрабіў некаторыя заключэнні аб часе і месцы напісання кніг, вывучыў графічныя асаблівасці алфавіта і спецыяльныя літары, якія выкарыстоўвалі татары для перадачы беларускай фанетыкі, транслітараваў шмат урыўкаў. Сучасныя публікацыі беларускіх вучоных І. Канапацкага, В. Несяровіча, прафесара з Літвы Г. Мішкінене, польскіх даследчыкаў Г. Янкоўскага, Ч. Лапіча, А. Дразда дазволілі пашырыць і абагульніць веды ў гэтай галіне.

Вывучэнне ўжо вядомых і толькі ўводзімых у навуковае абарачэнне рукапісаў татараў Вялікага княства Літоўскага падчас раскрывае такія цікавыя аспекты, вырашыць якія магчыма толькі сумеснымі намаганнямі даследчыкаў розных навуковых напрамкаў.

АД УКЛАДАЛЬНІКАЎ

Каталог падрыхтаваны супрацоўнікамі аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі. Для навукова-бібліяграфічнага апісання рукапісаў была выкарыстана метадыка, распрацаваная аддзелам рукапісаў, рэдкай кнігі і старадрукаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, а таксама выданні, падрыхтаваныя іншымі калектывамі Беларусі, Расіі, Польшчы [9, 28, 39, 46].

Апісанне кожнай кнігі ўключае:

- назву кнігі, дату яе напісання;
- фармат і аб'ём рукапісу, асаблівасці нумарацыі;
- мову, характарыстыку пісьма;
- запісы перапісчыкаў і ўладальнікаў;
- дэфектнасць, характарыстыку пераплёту, паперы;
- склад кнігі;
- указанне на час паступлення кнігі ў бібліятэку;
- шыфр і інвентарны нумар;
- літаратуру, у якой пэўным чынам адлюстравана кніга ці яе асобныя тэксты.

Пад тэрмінам “назва кнігі” трэба разумець агульнапрынятую назву рукапісаў падобнага зместу, якая вызначана на аснове даследавання тэкстаў.

Для вызначэння дацроўкі рукапісаў былі выкарыстаны запісы перапісчыкаў, вынікі палеаграфічнага і кадыкалагічнага аналізу, зробленага з дапамогай адпаведных даведнікаў [16, 17, 21, 51]. Улічваліся таксама арфаграфічныя асаблівасці тэкстаў рукапісаў.

Памеры кніг дадзены ў міліметрах. У апісаннях адлюстраваны адметнасці кожнага рукапісу, напрыклад, захаваны асаблівасці нумарацыі (фаляцыя ці пагінацыя). Калі ў кнізе не было нумарацыі ці ў ёй былі памылкі, кніга пранумаравана нанова, звесткі пададзены адпаведна нумарацыі, прастаўленай бібліятэкарам. Пры неабходнасці да пазначэння колькасці аркушаў у дужках дададзена разгорнутае апісанне, дзе рымскімі лічбамі адзначаны пераплётныя (“ахоўныя”) аркушы.

У азначэнні мовы рукапісаў выкарыстаны тэрмін “шоркская мова” з улікам таго, што тэксты могуць уключаць у сябе мовы ці моўныя асаблівасці некалькіх груп шоркскіх моў (кыпчакскай, карлукскай і агузскай). Для дакладнага вызначэння, на якой менавіта з шоркскіх моў напісаны той ці іншы тэкст, патрэбны дадатковыя даследаванні.

Беларуская мова большасці рукапісаў змяшчае польскія моўныя элементы, як і польская мова – беларускія. Мову асобных тэкстаў можна назваць “беларуска-польскай”.

Перадача ўладальніцкіх і іншых запісаў суправаджаецца ўказаннем на іх месцазнаходжанне ў кнізе. Калі ў запісу прыводзіцца дата па мусульманскім летазлічэнні, у квадратных дужках дадаецца адпаведная дата па хрысціянскім летазлічэнні. Тэксты запісаў на арабскай і шоркскіх мовах дадзены ў перакладзе. Пры неабходнасці ўдакладнення (напрыклад, пры перадачы імёнаў уласных) да перакладу дадаецца напісанне слова па-арабску ці ў транскрыпцыі. Кірылічныя тэксты на беларускай і рускай мовах прыведзены ў арфаграфіі арыгінала, за выключэннем літар, што выйшлі з ужывання (“яць”, “ер” на канцы слоў). Пры адсутнасці ў запісах знакаў прыпынку, у каталогу яны расстаўлены ўкладальнікамі.

У апісанні складу рукапісаў да нумараў аркушаў дададзены літары “а” і “б”, што пазначаюць верхні і ніжні бакі аркуша, лічбы, прастаўленыя праз “:”, пазначаюць нумар радка.

Скарачэнне слоў і словазлучэнняў у каталогу не выкарыстоўвалася, акрамя агульнапрынятых колькасных абазначэнняў (г. – год, ст. – стагоддзе, арк. – аркуш).

Каталог забяспечаны наступнымі дапаможнымі паказальнікамі:

- ➔ слоўнікам бібліяграфічных тэрмінаў;
- ➔ слоўнікам тэрмінаў і імёнаў арабска-шоркскага паходжання;
- ➔ спісам літаратуры.

Каталог выдадзены на беларускай, а таксама рускай і англійскай мовах (у скарачэнні).

Укладальнікі выказваюць шчырую падзяку віцэ-прэзідэнту НАН Беларусі А.І. Лесніковічу, муфцію мусульман Беларусі І.М. Александровічу, старшыні мусульманскай абшчыны ў г. Мінску І.Б. Канапацкаму, супрацоўнікам ЦНБ НАН Беларусі, усім, хто дапамагаў у падрыхтоўцы і выданні каталога.

КАТАЛОГ

1. **Кур'ан.** Апошняя чвэрць XVIII ст. (вадзяны знак: Laucevičius, №№ 788, 789 – 1770–1780 гг.)

→ 4° (178 x 152 мм). 113–121 с. = 9 с. Пагінацыя чырвоным чарнілам.

→ Арабская мова. Письмо насх адным почыркам чорным чарнілам.

→ Рукапіс дэфектны: страчаны аркушы ў пачатку і ў канцы кнігі. Пераплёт адсутнічае. Папера карычневатага адцення ў падцёках, чарнільных плямах, ражкі аркушаў забруджаныя. Рукапіс рэстаўраваны ў XX ст.

→ Алігат. Прыплецены да Паўкітаба апошняй трэці XVIII ст. (№ 8 у каталогу).

→ Склад: 1) 113а–113б:1, сура 67:23–30; 2) 113б:1–114б:1, сура 78; 3) 114б:2–121б, тэкст рэлігійнага зместу (дуа?) з пералікам назваў сураў.

→ Рукапіс набыты ў 60-х гадах XX ст. [1964–1966 (?)] у жыхара г. Вільнюса.

→ П16–18/Нр2. Инв. № Р97.

→ Тарэлка М.У., Закарыя Э.Ф., Цітавец А.І. Татарскі рукапіс XVIII ст. з фондаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Іслам і мусульмане Беларусі ў XX стагоддзі: Матэрыялы VII міжнар. навук.-практ. канферэнцыі. – Мінск, 2002. – С. 74–79.

2. **Кур'ан.** 18.01. 1854 (гл. запіс перапісчыка; папяровы штэмпель: Клепиков, № 186 – 1844 г.).

→ 4° (200 x 168 мм). [1, 1–304, 305 – устаўны, 306–307 арк.] = 308 арк. Кустоды. Фаліяцыя адсутнічае.

→ Арабская, цюркская, беларуская, польская мовы арабскай графікай. Письмо насх адным почыркам чорным і чырвоным чарнілам.

→ Перапісчык – Мустафа Ждановіч. На арк. 307а запіс перапісчыка грамадзянскім пісьмом: *"Писал сию книгу Мустафа Жданович февраля 18 дня 1854 года, тог же месяца февраля окончил"*. На арк. 302б у рамцы запіс перапісчыка на цюркскай мове арабскім пісьмом: *"Алі ібн Мустафа Ждановіч ... месяц джумада аль-ахір, трынаццаты дзень, чацвер"*. На арк. 307б уладальніцкія запісы (алоўкам) грамадзянскім пісьмом: 1) *"Сын Захария Мухи родился 11 декабря"*

1902 г. в среду – 5 ч. 30 м. утра, коему дано того дня имя А...ей”; 2) “Сын Захария Муха родился 15 декабря 1904 г. в среду утрочком, а в пятницу 17 декабря дано имя Ибрагим”. Тамсама запіс чорным чарнілам: “26 июля 1910 года”.

→ Пераплёт: кардон, пакрыты цёмна-карычневай паперай, на карашку цісненне (геаметрычны арнамент). Пераплёт пацёрты, па-шкодзаны жучком. Папера ў падиёках, ражкі аркушаў забруджаныя, арк. 69 выпадае з пераплёту. Асобныя аркушы падклееныя. На арк. 26, 3а маляваныя рамкі, у якія заключаны тэксты першай і другой сураў.

→ Склад: 1) 1, апісанне рытуалаў, якія папярэднічаюць чытанню Кур’ана, са спасылкай на Джафара ас-Садыка (Мекка, 700–765 г.). [Тэкст прадмовы ідэнтычны тэксту прадмовы Кур’ана П19–20/Ср2 – 2 версіі перакладу на беларуска-польскую мову аднаго тэксту]; 2) 2а–3026, суры Кур’ана; 3) 303а–3056, два на арабскай мове. [Тэкст ідэнтычны першай два Кур’ана П19–20/Ср2]; 4) 306а–3076, два (?) на шоркскай мове.

→ Кніга набыта ў 1989 г. у букіністычнай кнігарні № 2 г. Мінска.

→ П19–20/Нр14. Інв. № Р259.

→ Тарэлка М.У., Цітавец А.І. **Беларускія кнігі, напісаныя арабскім пісьмом, у фондзе Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2002. – № 1. – С. 116–118.**

3. **Кур’ан.** Апошняя чвэрць XIX ст. (папяровы штэмпель ня-вызначанага тыпу, арк. 1426, 1466).

→ 2° (335 x 217 мм). [1, 1–172] = 173 арк. Кустоды. Фаляіцыя адсутнічае.

→ Арабская, шоркская, польская, беларуская мовы арабскай графікай. Пісьмо насх двума почыркамі чорным і чырвоным чарнілам: 1) арк. 1–19, 139–141, 148–172, пазнейшы почырк; 2) арк. 20–138, 142–147, ранейшы.

→ Адзін з перапісчыкаў – Хасень Хасяневіч (дапісаў страчаны тэкст). На аркушы 1696 запіс перапісчыка на польска-беларускай мове арабскім пісьмом: “*Алі ібн Хасан Хасяневіч дапісал ат сонт Куран месяца шаввала*”. На арк. 1а уладальніцкія запісы: 1) “*Гэта Кур’ан ... Канапацкі-аглы*” (алоўкам па шоркску); 2) “*Распісался С. Конопацкій 1897 года апреля 18 дня*” (грамадзянскім пісьмом). На арк. 1726 уладальніцкія запісы грамадзянскім пісьмом: 1) “*Сей Алькуран принадлежт Хасеню Конопацкому 1896 года*”; 2) “*Сюлейман Конопацкій*” (сінім чарнілам). На арк. 1а і 1726 чарнавыя запісы грамадзянскім пісьмом: 1) арк. 1а, “*Писал сие сочинение Хасень Канапацкій в*

Таврическое Магомётанское Духовное Правление..."; 2) арк 1726, "Его Благородию Господину Мировому Судье 3 участка Игуменскаго Уезда...".

→ Пераплёт арыгінальны (першасны): кардон, пакрыты цёмна-карычневай скурай. На карашку – цісненне. Пераплёт пацёрты, пашкоджаны жучком, фрагменты скуры адсутнічаюць. Папера двух гатункаў: 1) арк. 1–19, 139–141, 148–172, папера глянцавая жаўтаватага адцення з рыжымі плямамі; 2) арк. 20–138, 142–147 – матавая. Папера ў падцёках, плямах, ражкі аркушаў забруджаныя. Арк. 171–172 пашкоджаныя, абарваныя, выпадаюць з пераплёту, асобныя аркушы падклееныя.

→ Склад: 1) 1, апісанне рытуалаў, якія папярэднічаюць чытанню Кур'ана, са спасылкай на Джафара ас-Садыка (Мекка, 700–765 г). [Тэкст прадмовы ідэнтычны тэксту прадмовы Кур'ана П19–20/Нр14 – 2 версіі перакладу на беларуска-польскую мову аднаго тэксту]. Тэкст на беларуска-польскай мове; 2) 2а–169б, тэкст Кур'ана; 3) 170а–171б, дзве два на арабскай мове. [Тэкст першай (170а:1–71а:17) ідэнтычны два Кур'ана П19–20/Нр14].

→ Кніга набыта ў 1981 г. у прыватнай асобы.

→ П19–20/Ср2. Инв. № Р211.

→ Тарэлка М.У., Цітавец А.І. **Беларускія кнігі, напісаныя арабскім пісьмом, у фондзе Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2002. – № 1. – С. 116–118.**

4. **Кур'ан.** Апошняя чвэрць XIX ст. (папяровы штэмпель нявызначанага тыпу, арк. 2а, 5б).

→ 2°(365 x 232 мм). [1–6 арк.] = 6 арк. Кустоды. Фаліяцыя адсутнічае.

→ Арабская мова. Пісьмо насх адным почыркам чорным чарнілам і алоўкам. Почырк кнігі падобны да почырка **Кур'ана** П19–20/Ср2 на арк. 20–138, 142–147.

→ Рукапіс дэфектны: страчаны аркуш перад арк. 6. Пераплёт адсутнічае.

→ Склад: суры 64–75:1. [Верагодна, дадзены рукапіс быў раней у складзе **Кур'ана** (П19–20/Ср2)].

→ Кніга набыта разам з **Тэфсірам** (П19–29/Ср4) і **Хамаілам** (П19–20/Нр13) у букіністычнай кнігарні № 2 г. Мінска.

→ П19–20/Ср3. Инв. № Р405.

5. **Тэджвіды (2)**. Слонім (?). Канец XVIII – пачатак XIX ст. (вадзяныя знакі: Lausevicius, тыпу №№ 2869, 2870, 2917 – XVIII ст.).

→ 8° (166 x 104 мм). [1, 1–22 арк.] = 23 арк. Кустоды на асобных аркушах. Фаліяцыя адсутнічае.

→ Арабская, шоркская, польская, беларуская мовы арабскай графікай. Письмо двума почыркамі: 1) арк. 1–4, почырк нявызначанага тыпу (цёмна-карычневае чарніла); 2) арк. 5–22, насх (цёмна-кырычневае і чырвонае чарніла).

→ На арк. 16 уладальніцкі запіс грамадзянскім пісьмом: *"Дворонин гор. Слоним[а] Илья сын Иван[а] Шегидевич"*. На арк. 46 запісы двума почыркамі: 1) почыркам першага тэджвіда па-арабску: *"У імя Аллага міласцівага і міласэрнага. Як вы не верыце і Аллага і вы..."*. Паміж гэтымі двума сказамі напісаны арабскі алфавіт; 2) іншым почыркам на беларускай мове арабскімі літарамі, асобныя словы напісаны па-арабску: *"Выказванне з якога кітаба вынята? – адкажы мне, – з кітаба Мухаммада Прарока, які ачышчае(?) сэрцы?"* *"Першы раз над якім прарокам слявалі? – адкажы мне, – над Ібрагімам (?) ?"*. *"Выказванне"*. На арк. 226 запісы тыпу "проба пяр".

→ Рукапіс дэфектны: страчаны фрагменты арк. 1, 5, 13. Пераплёт адсутнічае. Папера ў падиёках, плямах, ражкі аркушаў забруджаныя. Арк. 1, 5, 6, 9, 13 абгарэлі па краях. Аркушы 1, 1, 2–4, 5, 22 выпадаюць з пераплёту.

→ Склад: **першы тэджвід**: 1) 1а–3а, правілы чытання Кур'ана, апісанне артыкуляцыі арабскіх гукаў на шоркскай мове; 2) 3б, першая сура Кур'ана "Фаціха" на арабскай мове; **другі тэджвід**: 1) 5а–22а, правілы чытання Кур'ана на шоркскай мове з перакладам на беларуска-польскую.

→ Рукапіс набыты ў 60-х гадах XX ст. [1964–1966 (?)] у жыхара г. Вільнюса.

→ П16–18/Нр3. Інв. № P98.

→ Антонович А.К. **Обзор белорусских текстов** // Антонович А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. – Вильнюс, 1968. – С. 138–141; **Katalog. Piśmiennictwo** // Drozd A., Dziekan M.M., Majda T. Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich. – Warszawa, 2000. – S. 60. – № 48.

6. **Тэфсір**. 1686 г., Мінск (гл. запіс перапісчыка на арк. 514а; вадзяныя знакі: Lausevicius, тыпу № 53 – 1655–1781 гг.; тыпу № 2851 – апошнія дзесяцігоддзі XVII – канец XVIII ст.)

→ 2° (290 x 186 мм). [I–III, 1–518, IV арк.] = 522 арк. (з іх 4 арк. ахоўныя). Кустоды. Фаліяцыя адсутнічае.

→ Арабская, щоркская, польская мовы арабскай графікай. Письмо насх адным почыркам карычневым і чырвоным чарнілам.

→ Запісы перапісчыка: 1) арк. 514а, на арабскай мове: “*Перакладчык Ур’яш ібн Ісмаіл*”, унізе па-щоркску: “*у дзевяноста восьмым годзе ў благаславенны месяц мухаррам скончаны ў горадзе Мінску*”, ніжэй лічбамі – “1098” [1686], побач дата з лічбамі ў адваротным парадку – “8901”, з правага боку чорным чарнілам па-польску – “*roku*”, з левага боку па-беларуску – “*hoda*”; 2) арк. 514б, на арабскай мове: “*Перакладчык Ур’яш ібн Ісмаіл, імам мусульман акругі Мінска*”; 3) арк. 518б, на щоркскай мове: “*Мая дачка Фаціма нарадзіла ў чацвёрты год у благаславенны месяц мухаррам у панядзелак, імя яго Раджаб*”. На арк. 1б уладальніцкі запіс грамадзянскім пісьмом: “*Эти Тапсир накупил Сиома Сифаревич 1825 году*”.

→ Рукапіс дэфектны: страчаны 9 аркушаў у пачатку кнігі. Пераплёт арыгінальны (першасны): кардон, абцягнуты цёмна-карычневай скурай. На карашку і па краях вечкаў аправы – цісненне. На верхнім вечку – суперэкслібрыс: птушка на галінцы (круглае цісненне дыяметрам 2 см). Вечка адарванае. Стан паперы дрэнны: амаль усе аркушы пашкоджаныя. Горш за ўсё захаваўся тэкст **Кур’ана** на арабскай мове ў пачатку кнігі. Папера параз’яданая пра радках. Папера карычневага адцення, аркушы ў падцічках, плямах, разрывах.

→ Склад: 1) I, два амаль аднолькавыя тэксты на арабскай мове: адзін напісаны алоўкам (5 радкоў), іншы – чарнілам (6 радкоў); 2) IIIа, тэкст нускі (алоўкам 2 радкі) па-арабску. Пад тэкстам адно слова па-беларуску – q[u]r[ʔ]i; 3) 1а–248а, 2–18 суры Кур’ана на арабскай мове з перакладам на щоркскую; 4) 248б, пачатак 19-й суры па-арабску, 5 арабскіх літар [з іх пачынаецца 19-я сура], да іх дададзены каментарый на польскай мове, напісаны арабскім пісьмом; 5) 249а–513б, 19–114 суры Кур’ана на арабскай мове з перакладам на польскую; 6) 514а–515, запісы перапісчыка пра месца і час напісання кнігі; 7) 516а–516б, тэкст на щоркскай мове; 8) 517а, хадзіс на арабскай мове, два на щоркскай мове (6 радкоў); 9) 517б:1 – 518а:5, два на арабскай мове (18 радкоў); 10) 518а, два запісы на щоркскай мове; 11) 518б, два запісы на щоркскай мове.

- Рукапіс быў набыты ў прыватнай асобы ў 1981 г.
- П16–18/Ср2. Инв. № P214.
- Тарэлка М.У., Цітавец А.І. Раманчык В.Г. **Старэйшы пераклад Карана на славянскую мову** // Бібл. свет. – 2002. – № 1. – С. 19–20; Цітавец А.І. **Тэфсіры з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі** // Байрам. – 2002. – № 42. – С. 63–68.

7. **Тэфсір.** Апошняя чвэрць XIX ст. (вадзяных знакаў няма).

→ 2° (355 x 222 мм). [1–63, 64–68 чыстыя] = 68 арк. Кустоды. Фаліяцыя адсутнічае.

→ Арабская, польская, мовы арабскай графікай. Письмо насх адным почыркам чорным і фіялетавым чарнілам. Фіялетавым чарнілам абведзена рамка на першым аркушы, напісаны назвы трох сураў, абведзены кружкі для адзначэння абавязковых паўз пры чытанні **Кур’ана**.

→ Верагодна, перапісчыкам быў Хасень Хасяневіч: почырк у дадзеным рукапісе падобны да почырка **Кур’ана** П19–20/Ср2.

→ Пераплёт адсутнічае. Папера глянцавая жаўтаватага адцення з рыжымі плямамі.

→ Склад: 1) 1–63, 1–3 суры Кур’ана на арабскай мове з перакладам на польскую; 2) 39 (на палях), паданне пра Джалута і Давіда на польскай мове арабскім пісьмом.

→ Кніга набыта ў 1983 г. разам з **Кур’анам** (П19–20/Ср3) і **Хамаілам** (П19–20/Нр13) у букіністычнай кнігарні № 2 г. Мінска.

→ П19–20/Ср4. Инв. № P223.

→ Цітавец А.І. **Тэфсіры з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі** // Байрам. – 2002. – № 42. – С. 63–68.

8. **Паўкітаб.** Апошняя трэць XVIII ст. (вадзяныя знакі: Laucevicius, тыпу № 405 – пасля 1734 г.; тыпу № 2911 – XVIII ст.)

→ 4° (178 x 152 мм). [1–112 арк.] = 112 арк. Кустоды. Пагінацыя чырвоным чарнілам з памылкамі, некаторыя старонкі пазначаны аднолькавымі лічбамі з дабаўленнем лацінскіх літар.

→ Арабская, шоркская, беларуская, польская мовы арабскай графікай. Письмо насх адным почыркам чорным і чырвоным чарнілам.

→ Рукапіс дэфектны: страчаны аркушы ў пачатку кнігі, перад арк. 15, 23, 25, 42, 44, 73, 112 і ў канцы кнігі. Некаторыя аркушы няправільна пераплецены (напрыклад, 35-ы павінен быць пасля 25-га). Пераплёт адсутнічае. Папера карычневатага адцення ў падцёках, на асобных аркушах страчаны фрагменты тэксту. Рукапіс рэстаўраваны ў XX ст.

→ Канвалют. Прыплецены Кур'ан апошняй чвэрці XVIII ст. (№ 1 у каталогу).

→ Склад: 1) 1а–4б, астралагічна-каляндарныя тэксты (1а:5–3а:3, “У які дзень і які час якая гадзіна пануе” на беларуска-польскай мове; 3а:3–4а:4, “Шукур (*Şukur*) зорка” на польскай мове; 4а:4–4б:10, “Малады месяц убачыўшы, спявай” (малітвы на арабскай мове с перакладам на беларуска-польскую; 2) 5а–18а, рэлігійна-палемічны тэкст “Адкуль пайшлі ідалы” на польскай мове; 3) 18а–20а, дыдактычны тэкст “3 раздзелу *Hirāgīlu-l-qulūb* “Ваганне(?) сэрцаў” з кнігі пра персень” на польскай мове; 4) 20а–22а:3, два па-арабску з кароткімі заўвагамі на беларуска-польскай мове (20а:9–20б:3, “Дуа на ахвяру”; 20б:4–21а:5, “У дом новы ўваходзечы”; 21а:6–22а:3, *Qadir noči* “Ноч магутнасці”); 5) 22а:4–22б:13, дыдактычны тэкст на беларуска-польскай мове “Семдзесят *kufraw* (нявер’яў)” і два *Tawbā* “Пакаянне” (22б:1–13) на арабскай мове. Канец адсутнічае; 6) 23а–24б, малітвы на шоркскай мове з перакладам на беларуска-польскую; 7) 25а–41б, рэлігійна-палемічны тэкст на польскай мове. Пачатак і канец адсутнічаюць. [Фрагмент таго ж тэксту – на старонках 5а–18а]; 8) 42а–43, тэксты пра прыкметы на беларускай мове (42а:2–42а:9, “У які дзень нядзелі гожа, а ў які нягожа шату кроіць”; 42а:10–43б:4, Крумкачовы (*Guzquṅ*) фал; 9) 43б:5–13, два на арабскай мове: *Fattāḥ* “Ключ”; 10) 44а–50а, малітвы на шоркскай мове с перакладам на беларуска-польскую. [Фрагмент таго ж тэксту – на старонках 23а–24б]; 11) 50б, заключныя рэлігійныя формулы на арабскай мове. У цэнтры арабскае слова *tamām* “канец”; 12) 51а:7–108б, малітвы на арабскай і шоркскай мовах з кароткімі заўвагамі і перакладам на беларуска-польскую; 13) 109а–110а:3, паданні са спасылкай на Мухаммада (хадзісы?) на беларуска-польскай мове. Пачатак адсутнічае; 14) 110а:4–111б:3 малітвы на арабскай мове (110а:4, “Намаз ачышчэння”, 111а:7, “Дуа імам”); 15) 111б:4–112а:3, тэкст пра прыкметы на беларуска-польскай мове “Калі ў правым вухе звініць”; 16) 112а:4–112б:7, два *Ahdināma* “Дамова”; 17) 112б:7–13, *Fī qadāi salī* “Пра здзяйсненне сай” на арабскай мове. Канец адсутнічае.

→ Рукапіс набыты ў 60-х гадах XX ст. [1964–1966 (?)] у жыхара г. Вільнюса.

→ П16–18/Нр2. Инв. № Р97.

→ Антонович А.К. **Обзор белорусских текстов** // Антонович А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. – Вильнюс, 1968. – С. 136–141; Drozd A., Majda T. **Katalog: Piśmiennictwo** // Drozd A., Dziekan M.M., Majda T. Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich. – Warszawa, 2000. – S. 55. – № 27; Тарэлка М.У., Закарыя Э.Ф., Цітавец А.І. **Татарскі рукапіс XVIII ст. з фондаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі** // Іслам і мусульмане Беларусі ў XX стагоддзі: Матэрыялы VII міжнар. навук.-практ. канферэнцыі. – Мінск, 2002. – С. 74–79; Тарэлка М.У., Цітавец А.І. **Прадкажанне па паводзінах крумкача ў арабаграфічным рукапісе з фонду Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі** // Здабыткі. – 2002. – Вып. 5. – С. 121–130; Тарэлка М. **Да пытання аб цытатах з Бібліі С. Буднага і Брэсцкай Бібліі ў рукапісе Р97 з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі** // Гісторыя выдавецкай дзейнасці ў Польшчы і Беларусі ў XVI–XX стагоддзях: Зб. навук. арт. – Мінск: Белфранс, 2003. – С. 13–17.

9. **Хамаіл.** Першая палавіна XIX ст. (вадзяныя знакі нявызначанага тыпу).

→ 16° (93 x 72 мм). [I, 1–133 арк.] = 134 арк. Кустоды. Фаліяцыя адсутнічае.

→ Арабская, цюркская, беларуская, польская мовы арабскай графікай. Письмо насх двума почыркамі: 1) ранейшым почыркам карычневым і чырвоным чарнілам напісана асноўная частка тэксту (арк. 9–77, 79–84, 86–133); 2) пазней чорным і чырвоным чарнілам быў дапісаны тэкст са страчаных аркушаў (арк. 1–8, 78, 85).

→ На арк. 16 запіс карычневым чарнілам грамадзянскім пісьмом: “Александр, Якуб, Исуп, Ассан(?), Ибрагим, Давид, Адам, Беккер, Осман”.

→ Рукапіс дэфектны: страчана некалькі аркушаў паміж 92 і 93 арк. Пераплёт адсутнічае. Папера двух гатункаў: 1) галубаватага адцення з вадзянымі знакамі (арк. 9–77, 79–84, 86–133); 2) жаўтаватага адцення без вадзяных знакаў (арк. 1–8, 78, 85). Папера ў падцёках, ражкі аркушаў забруджаныя.

→ Склад: 1) 16–46, “Рэстр сарака Кур’анаў альбо сарака Ясінаў” (на польска-беларускай мове); 2) 46–10а:3, нійеты да Ясіна на

шорксай мове; 3) 10а:4–206, суры Кур’ана (сура 1; аят 255/256 з 2 суры; суры 36, 112–114, 1; аяты 1–3 з суры 2) на арабсай мове; 4) 21а–86а, малітвы на арабсай і шорксай мовах з тлумачэннем на польска-беларускай мове; 5) 876–936, астралагічна-каляндарныя тэксты (87, каляндарная табліца; 88а:1–886:1, "Бог міласэрны расказаў Мусе прароку"; 88а:2–906:6, "Кожнага месяца нешчаслівых дзён сцерагчыся трэба"; 906:6–92а:9, "Гадзіннік"; 926:1–936:9, "Начныя гадзіны" (канец адсутнічае); 6) 94а–117а, апатрапеічныя тэксты (дуа і нійеты) на арабсай мове з тлумачэннямі на польска-беларускай; 7) 1176–1336, малітвы (дуа) на арабсай мове (1176:2–1186:1, *Šarḥ duḷāi oḥ ikkī, imān* "Шарх дуаі 12 імамаў"; 1186:1–1196:2, *‘Ahdinām* "Дамова"; 1196:2 – 122а:7, "Райскі ключ"; 122а:8–1286:3, *Šarḥ duḷāi qūḥ al-Īaẓīm* "Шарх дуаі Вялікі ключ"; 1286:4–1326:4, *Šarḥ duḷāi nūr, al-Īaẓīm* "Шарх дуаі Вялікае святло" і інш). Канец адсутнічае

→ Рукапіс набыты ў 1988 г. у букіністычнай кнігарні № 2 г. Мінска

→ П19–20/Нр21. Інв. № Р256.

10. **Хамаіл.** Другая палавіна XIX ст. (вадзяных знакаў няма).

→ 8° (110 x 90 мм). 5–8, 13–16, 21–24, 31–158 с. = 90 с. Кустоды. Пагінацыя ўсходняя ўверсе, ў цэнтры старонак.

→ Арабская, шорксай, польская, беларуская мовы арабсай графікай. Письмо насх адным почыркам чорным чарнілам.

→ Рукапіс дэфектны, страчаны старонкі: 1–4, 9–12, 17–20, 25–30. Пераплёт адсутнічае. Папера ў падцёках, с. 31, 158 у чарнільных плямах.

→ Склад: 1) 5–8, "Рэстр сарака Кур’анаў альбо сарака Ясінаў" (на польска-беларускай мове). Пачатак і канец адсутнічаюць; 2) 13–24; 31–35, нійеты да Ясіна на шорксай мове; 3) 36–75, суры Кур’ана (суры 1, 36, 112–114, 1; аяты 1–4 з суры 2); 4) 76–158, дуа, нійеты на арабсай і шорксай мовах з кароткімі заўвагамі на беларуска-польскай.

→ П19–20/Нр16. Інв. № Р403.

11. **Хамаіл.** Апошняя чвэрць XIX ст. (вадзяных знакаў няма).

→ 8° (176 x 108 мм). [1–2 чыстыя, 3–6 арк.] = 6 арк. Кустоды. Фаліяцыя адсутнічае.

→ Арабская, польская і беларуская мовы арабсай графікай. Письмо насх адным почыркам карычневым чарнілам. Пераплёт адсутнічае. Папера жаўтаватага адцення, у падцёках, аркушы па краях абарваныя.

- Склад: 1) 3а–6а, парады па лячэнні хвароб, цытаты з Кур’ана.
- Кніга набыта ў 1983 г. разам з Кур’анам (П19–29/Ср3) і Тэфсірам (П19–29/Ср4) у букіністычнай кнігарні № 2 г. Мінска.
- П19–20/Нр13. Инв. № Р404.
- Kożinowa A., Tarełko M. *Realizacja funkcji magicznej w tekście jednego chamailla* // *Etnolingwistyka*. – 2001. – № 13. – S. 231–246; Тарэлка М.У., Цітавец А.І. *Беларускія кнігі, напісаныя арабскім пісьмом, у фондзе Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі* // *Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук.* – 2002. – № 1. – С. 116–118.

12. **Хамайл.** Апошняя чвэрць XIX ст. (папяровы штэмпель нявызначанага тыпу на арк. 55: у авале – гатычная літара “В”, па авале – надпіс, над літарай – карона).

→ 8° (142 x 100 мм). [1–102 арк.] = 102 арк. Кустоды. Фаліяцыя адсутнічае.

→ Арабская, шоркская, беларуская, польская мовы арабскай графікай. Письмо насх адным почыркам чорным і чырвоным чарнілам.

→ На унутраным баку верхняга вэчка аправы запіс па-арабску: “У імя Аллага міласцівага”.

→ Рукапіс дэфектны: страчаны аркушы ў пачатку, у канцы кнігі, а таксама пасля 9-га, 41-га, 51-га, 66-га, 67-га, 78-га і 93-га арк. Пераплёт арыгінальны (першасны): кардон, абцягнуты карычневай скурай, цісненне (раслінны арнамент). Пераплёт пашкоджаны, адстае ад кніжнага блока. Аркушы выпадаюць з блока кнігі. Папера ў падцёках, ражкі аркушаў забруджаныя.

→ Склад: 1) 1а–49б, нійеты, два, хутбы на арабскай і шоркскай мовах з тлумачэннямі на беларуска-польскай; 2) 50а:1–51б:3, малітвы “Пяць іманаў” на арабскай і шоркскай мовах з прадмовай на беларускай мове пад асобнай назвай “Святы Абдулла”; 3) 51б:4–66б:2, два на арабскай мове з каментарыямі (прадмовамі) на беларускай (51б:4–12, ‘*Oṣ ikī imām* “Дванаццаць імамаў”; 52б:9–57а:12, *Qadaḥ Iāzīm* “Вялікі келіх”; 57а:13–61а:9, *Nūr ‘al-‘aẓīm* “Вялікае святло”; 61а:10–63а:11, *Ḡamīl* “Прыгожы” і інш.); 4) 66а, малітвы, звязаныя з абрадам пабрацімства; 5) 67, малітвы на арабскай мове; 6) 68а:7–70а:10, Два *Riḡāl al-gajb* “Людзі таямніцы” з прадмовай (68а:7–69а:4) на беларускай мове і выкладам (69б:3–70а:10) на беларускай мове; 7) 70а:11–71б:1, абаджада; 8) 70б:2–71б:2, “Іман” на арабскай мове; 9) 71б:3–78б:6, “календары” шчаслівых і нешчаслівых дзён, гадзін на беларуска-польскай мове: 71б:3–12, “Лічба месяца”; 74а:3–74б:12, “Бог

міласцівы Мусе прароку расказаў”; 75а:1–12, “Кожнага месяца нахс”; 75а:13–76а:10, “Гадзіннік”; 76а:11–78б:6, “Начныя гадзіны”; 10) 78б–82б, “Аліфовы фал”; 11) 82б–93б, “Сулейманавы фал”; 12) 94а–102б, парады ад хвароб, фярэяў і няшчасцяў (народная медыцына).

→ П19–20/Нр15. Инв № Р402.

13. **Хамаіл.** Апошняя чвэрць XIX ст. (вадзяных знакаў няма).

→ 8° (150 x 100 мм). [2 арк.]. Кустоды. Фаліяцця адсутнічае.

→ Арабская, щоркская, польская мовы арабскай графікай. Письмо насх двума почыркамі: 1) арк. 1, ранейшы запіс цёмна-карычневым і чырвоным чарнілам; 2) арк. 2, пазнейшы запіс чорным і чырвоным чарнілам.

→ Рукапіс дэфектны: захаваліся 2 аркушы. Пераплёт адсутнічае. Папера двух гатункаў: першы аркуш карычневатага адцення, другі – жаўтаватага. Папера ў плямах, паціёках, ражкі аркушаў забруджаныя. Аркушы пашкоджаныя, надарваныя па краях. Першы аркуш абарваны на апошнім радку тэксту. Другі аркуш разарваны на 2 фрагменты.

→ Склад: 1) 1, фрагмент пропаведзі на щоркскай мове; 2) 2, фрагмент пропаведзі з нагоды посту Ашура на польскай мове з цытатамі з Кур’ана на арабскай мове.

→ Тэкст на арк. 2 заключаны ў рамку.

→ Рукапіс быў укладзены ў Кур’ан (П19–20/Ср2).

→ Рукапіс быў набыты разам з Кур’анам (П19–20/Ср2) ў 1981 г. у прыватнай асобы

→ П19–20/Нр22. Инв № Р426.

14. **Хамаіл.** Канец XIX – пачатак XX ст.(?) (вадзяныя знакі “LDAB70g”).

→ 16° (97 x 80 мм). [1–154 арк.] = 154 арк. Кустоды. Фаліяцця адсутнічае.

→ Арабская, щоркская, польская мовы арабскай графікай. Письмо насх адным почыркам фіялетавым і чырвоным чарнілам (малітвы на арабскай і щоркскай мовах напісаны фіялетавым чарнілам, заўвагі да іх – на польска-беларускай мове – чырвоным або выцвілым чарнілам таго ж колеру).

→ Рукапіс дэфектны: страчаны адзін аркуш у пачатку, адзін – паміж 122 і 123, два – у канцы кнігі. Пераплёт арыгінальны (першасны): кардон, пакрыты карычневай паперай, карашок з тканіны.

Пераплёт пашкоджаны, не трымаецца з кніжным блокам. Папера пажаўцелая, у блакітную лінейку, аркушы ў падцёках, плямах, ражок апошняга аркуша абарваны.

→ Склад: 1) 1а:1–3б:4, “Рэстр сарака Кур’анаў альбо сарака Ясінаў” на польска-беларускай мове; 2) 3б:5–8б:6, нійеты да Ясіна на щорксай мове; 3) 8б:8–17б:2, суры Кур’ана (суры 1, 36, 112–114, 1; аяты 1–4 з суры 2); 4) 17б:4 – 72б:5, два, нійеты на арабсай і щорксай мовах з кароткімі заўвагамі на беларуска-польсай; 5) 70а:8–72б:5, малітвы “Пяць іманаў” на арабсай і щорксай мовах; 6) 72б:6–139а:5, два на арабсай мове (72б:6–73б:9, *Oḥ ikkī imān* “Дванаццаць іманаў”; 74а:1–75а:4, *ĪAhdinām* “Дамова”; 81б:6–83б:5, *Mubārak* “Благаславёная”; 86б:3–97б:5, *Ṣalawāt* “Малітвы”; 97б:5–100б:7, Райскі ключ; 108а:3–111а:7, *Ġamāl* “Прыгожая”; 111б:1–111а:7, *Qadaḥ Īaẓīm* “Вялікі келіх”; 118б:7–123б:3, *Nūr Īaẓīm* “Вялікае святло” і інш.), 123б:4–126а:6, “Вялікі зікр”; 7) 139а:6–143б:2, астралагічныя тэксты на беларуска-польсай мове: 139а:6–143а:3, “Лічба месяца”; 143б:4–145а:5, “Бог міласцівы Мусе прароку расказаў”; 145а:5–146а:2, “Кожнага месяца нахс”; 8) 146а:2–154б:9, малітвы, звязаныя з пахавальным абрадам (два, нійеты, тасбіхі) на арабсай і щорксай мовах з кароткімі заўвагамі на беларуска-польсай.

→ Кніга набыта ў 1988 г. у букіністычнай кнігарні № 2 г. Мінска.

→ П19–20/Нр17. Інв. № Р257.

СЛОЎНІК БІБЛІАГРАФІЧНЫХ ТЭРМІНАЎ

Пры састаўленні слоўніка былі выкарыстаны энцыклапедыі, слоўнікі кнігазнаўчых тэрмінаў [18, 38].

Алігат – самастойнае выданне ці рукапісная кніга, пераплаценыя ў адзін том з іншымі самастойнымі выданнямі. Гл. таксама Канвалют.

Грамадзянскі шрыфт/грамадзянскае пісьмо – рускі шрыфт, уведзены ў 1708 г. Пятром I замест кірылаўскага паўустава. Папярэднік сучаснага рускага шрыфту.

Канвалют – зборнік, які складзены з некалькіх самастойных рукапісаў.

Кустода – першае слова (частка слова, склад) наступнай старонкі, змяшчаецца ўнізе папярэдняй старонкі. Кустоды выкарыстоўваюцца для палягчэння чытання, а таксама гарантыі правільнага падбору аркушаў пры пераплёце кнігі.

Пагінацыя – парадкавая нумарацыя старонак.

Вадзяны знак – бачная на прасвет выява (знак, літара, лічба) на паперы, зробленая ў працэсе яе вырабу.

Праба пяра – праверка пяра; надпіс, пакідаемы перапісчыкам рукапісу з мэтай праверкі пяра.

Суперэкслібрыс – адмысловы ўладальніцкі знак, адціснуты на вечцы ці карашку скуранага пераплёту кнігі.

Фаліяцыя – нумарацыя кнігі па аркушах.

Фармат – характарыстыка формы і памера аркуша кнігі, перададзеная ў долях папяровага аркуша.

Цісненне – атрыманне рэльефнай выявы малюнка ці тэксту на пераплётным вечку ў выніку сілавога ўздзеяння на іх нагрэтага металічнага штампа.

СЛОЎНІК ТЭРМІНАЎ І ІМЁНАЎ АРАБСКА-ЦЮРКСКАГА ПАХОДЖАННЯ

Пры састаўленні слоўніка былі выкарыстаны энцыклапедыі, даведнікі, вучэбныя дапаможнікі, выданні на адпаведную тэму [2, 10, 13].

Абаджада – літары арабскага алфавіта, размешчаныя паводле іх лічбавага значэння.

Абдэсь /абдаст – малое рытуальнае абмыванне.

Азан – заклік на малітву.

Аліф – 1) назва першай літары арабскага алфавіта, 2) алфавіт

Аят – верш з Карана.

Баб – раздзел, глава.

Дуа/дуаі – малітва, просьба, заклік.

Зікр – упамінанне Аллага і Яго прарокаў.

Іман – вера.

Муса – Майсей.

Нуска – невялікі кавалачак паперы з мусульманскай малітвай, які ўжываўся для лячэння розных хвароб.

Насх – від арабскага пісьма.

Нахс – няшчасце, нешчаслівая дата.

Нійет – намер (для выканання малітвы, абраду, дзеяння).

Садык – праведнік.

Сай – рытуальны бег падчас хаджа.

Тасбіх/тэсбіх – усхваленне (Аллага).

Фал – прадказанне, звязанае з будучым лёсам чалавека.

Фярэй – злы дух.

Хадзіс – паданне пра жыццё і дзейнасць Прарока Мухаммада і яго бліжэйшых паплечнікаў.

Хутба – пропаведзь.

Шарх – каментарый.

Ясін – назва 36-й суры Карана.

ПРЕДИСЛОВИЕ

В отделе редких книг и рукописей Центральной научной библиотеки Национальной академии наук Беларуси хранится небольшая коллекция арабскоалфавитных рукописных книг конца XVII – начала XX века. Эти книги были написаны потомками татар – выходцев из Золотой Орды и Крымского ханства, которые в XIV–XVI вв. поселились в белорусско-литовском государстве – Великом княжестве Литовском. Княжество никогда не было под властью Золотой Орды, но между обоими государствами существовали постоянные контакты.

Во второй половине XIII в. Великое княжество Литовское начало быстро расширяться, для завоевания новых земель и их защиты необходима была армия. Татары были умелыми воинами, их воинское мастерство поддерживалось на высоком уровне из-за постоянных стычек соперничающих группировок, которые часто заканчивались переходом потерпевшей стороны под флаги других государей. Витовт (1350–1430), наиболее выдающийся и дальновидный из всех правителей Великого княжества, особенно содействовал поселению в стране татарских воинов. Чтобы облегчить это процесс, он дал им право не только брать жен из местного населения, но и воспитывать детей, рожденных в таких браках, в вере отцов.

Родственные, близкие социальные и экономические связи с местным славянским населением способствовали тому, что татары, выходцы из разных племен, утратили свой родной язык. К середине XVI века большинство белорусских татар не знало тюркского языка и пользовалось белорусским и польским. Утрата родного языка, несомненно, была ускорена смешанными браками татар с местными женщинами. Религия (ислам) оставалась единственной сферой, в которой сохранилась особенность местных татар.

Очень ценная часть культурного наследия белорусских татар – их литература на белорусском языке арабским письмом. Произведения такого рода представляют собой рукописи, написанные арабской вязью и читающиеся в обычной для арабского письма манере справа налево.

Самые ранние из известных рукописей белорусских татар относятся к первой половине XVII века, но есть предположение, что происхождение их восходит к XVI веку. В середине XIX века в Минске была группа татар, на профессиональном уровне занимающихся

переписыванием Корана и других религиозных книг. Написание (переписывание) книг продолжается на Беларуси до настоящего времени.

Литература татар носит религиозный характер и тесно связана с мусульманской верой. Среди произведений белорусских татар сравнительно мало оригинальных работ, в основном это переводы из различных восточных источников. Эти произведения можно разделить на несколько групп.

В первую очередь это Кораны, священные книги мусульман. Для Коранов, созданных в Беларуси, характерно наличие небольшого вступления на местном наречии, разъясняющего, как подготовиться к чтению Святого писания.

Для белорусских татар особое значение имели тефсиры. Хотя арабское слово “тефсир” обычно означает “комментарий”, белорусские тефсиры по сути являются переводами Корана с некоторыми элементами комментария. Они включают Коран, написанный на арабском языке, в котором под каждой горизонтальной строкой арабского текста наискось записан перевод на польский и белорусский языки. В Центральной научной библиотеке Национальной академии наук Беларуси хранится тефсир 1686 года, содержащий старейшую копию (из тех, что сохранились и известны) перевода Корана на польских язык.

Следующими можно выделить теждвиды, содержащие указания о том, как правильно читать Коран.

Хамаилы, обычно небольшие по формату, содержат молитвы и описания ритуалов, в частности, молитвы и заклинания, обладающие, как полагали, магической и целебной силой.

Наконец, китабы (по-арабски “китаб” – “книга”), сборники, представляющие особый интерес для этнографов и филологов и включающие догматы мусульманской религии, моральные поучения, ритуальные предписания, легенды, религиозные рассказы и апокрифы.

Большинство рукописей белорусских татар, кроме текстов на белорусском, польском и на их “смеси”, представляют, как и следовало ожидать, тексты на арабском и тюркских языках. Книги содержат списки с восточных текстов, переводы из восточных источников на белорусский или польский, оригинальные тексты на местном наречии. Таким образом, это многоязычные литературные памятники, представляющие большой интерес и для ориенталистов, и для славистов. В отличие от кириллических памятников, язык белорусских текстов, написанных арабским письмом, очень тесно связан с разговорным языком. Для более точной передачи местного произношения в арабский алфавит было добавлено несколько букв, в том числе буквы

для обозначения звуков «дз» и «ц», характерных для белорусского произношения (“дзеканье” и “цеканье”).

Изучение татарских рукописей началось в XIX веке. Немецкий ориенталист О. Флейшер был первым ученым, описавшим в 1838 году рукопись литовских татар, содержащую тексты на белорусском языке. В 1857 профессор Петербургского университета А. Мухлинский опубликовал свою работу “Исследование о происхождении и состоянии литовских татар”. В начале XX века эта тема получила развитие в работах И. Станкевича, И. Луцкевича, Е. Карского и др. А. Антонович подробно рассмотрел значительное число белорусских текстов, написанных арабским письмом, дал им детальную лингвистическую оценку, сделал некоторые заключения о времени и месте написания книг, изучил графические особенности алфавита и специальные буквы, которые употребляли татары для передачи белорусской фонетики, транслитерировал много отрывков. Современные публикации белорусских ученых И. Канапацкого и В. Нестеревича, профессора из Литвы Г. Мишкинене, польских исследователей Г. Янковского, Ч. Лапича, А. Дрозда позволили обобщить и расширить знания в этой области.

Изучение уже известных и только вводимых в научный оборот рукописей татар Великого княжества Литовского иногда раскрывает такие интересные аспекты, решить которые можно только совместными усилиями исследователей разных научных направлений.

ОТ СОСТАВИТЕЛЕЙ

Каталог подготовлен сотрудниками отдела редких книг и рукописей Центральной научной библиотеки Национальной академии наук Беларуси. Для научно-библиографического описания рукописей была использована методика, разработанная отделом рукописей, редкой и старопечатной книги Национальной библиотеки Беларуси, а также издания, подготовленные другими коллективами Беларуси, России, Польши [9, 28, 39, 46].

Описание каждой книги включает:

- название книги, дату ее написания;
- формат и объем рукописи, особенности нумерации;
- язык, характеристику письма;
- записи переписчиков и владельцев;
- дефектность, характеристику переплета, бумаги;
- состав книги;
- указание на время поступления книги в библиотеку;
- шифр и инвентарный номер;
- литературу, в которой определенным образом отражена книга или ее отдельные тексты.

Под термином “название книги” следует понимать общепринятое название рукописи подобного содержания, которое определено на основании исследования текстов.

Для выяснения датировки рукописей были использованы записи переписчиков, результаты палеографического и кодикологического анализа, сделанного с помощью соответствующих справочников [16, 17, 21, 51]. Учитывались также орфографические особенности текстов рукописей.

Размеры книг даны в миллиметрах. В описании отражены особенности каждой рукописи, например, сохранены особенности нумерации (фолиация или пагинация). Если в книге не было нумерации или в ней были ошибки, книга пронумерована заново, сведения даны соответственно нумерации, проставленной библиотекарем. При необходимости к обозначению количества листов в скобках дано развернутое описание, где римскими цифрами обозначены переплетные (“защитные”) листы.

В определении языка рукописей использован термин “тюркский язык” с учетом того, что тексты могут включать языки или языковые

особенности нескольких групп тюркских языков (кыпчакской, карлукской и огузской). Для точного определения, на каком именно из тюркских языков написан тот или иной текст, необходимо дополнительное исследование. Белорусский язык большинства рукописей содержит польские языковые элементы, как и польский язык – белорусские. Язык отдельных текстов можно назвать “белорусско-польским”.

Передача владельческих и других записей сопровождается указанием на их местонахождение в книге. Если в записи приводится дата по мусульманскому летосчислению, в квадратных скобках добавляется соответствующая дата по христианскому летосчислению. Тексты записей на арабском и тюркских языках даны в переводе. При необходимости уточнения (например, при передаче имен собственных) к переводу добавляется написание слова по-арабски или в транскрипции. Кириллические тексты на белорусском и русском языках – в орфографии оригинала, за исключением букв, вышедших из употребления (“ять”, “ер” на конце слов). При отсутствии в записях знаков препинания в каталоге они расставлены составителями.

В описании состава рукописей к номерам листов добавлены буквы “а” и “б”, обозначающие верхнюю и нижнюю сторону листа. Цифры, проставленные через “:”, обозначают номер строки.

Сокращение слов и словосочетаний в каталоге не использовалось, кроме общепринятых количественных обозначений (г. – год, в. – век, л. – лист).

Каталог снабжен следующими вспомогательными указателями:

- словарем библиографических терминов;
- словарем терминов и имен арабско-тюркского происхождения;
- списком литературы.

Каталог издан на белорусском, а также русском и английском языках (в сокращении).

Составители выражают искреннюю признательность вице-президенту НАН Беларуси А.И. Лесниковичу, муфтию мусульман Беларуси И.М. Александровичу, председателю мусульманской общины в г. Минске И.Б. Канапацкому, сотрудникам ЦНБ НАН Беларуси, всем, кто помогал в подготовке и издании каталога.

КАТАЛОГ

1. **Коран.** Последняя четверть XVIII в. (водяной знак: Laucevičius, №№ 788,789 – 1770–1780 гг.).

→ 4 ° (178 x 152 мм). 113–121 с. = 9 с. Пагинация красными чернилами.

→ Арабский язык. Письмо насх одним почерком черными чернилами.

→ Рукопись дефектная: утрачены листы в начале и в конце книги. Переплет отсутствует. Бумага коричневатого оттенка в потехах, чернильных пятнах, углы листов загрязнены. Рукопись реставрирована в XX в.

→ Аллигат. Приплетен к **Полукитабу** последней трети XVIII в. (№ 8 в каталоге)

→ Рукопись приобретена в 60-х годах [1964–1966 (?)] у жителя г. Вильнюса.

→ П16-18/Нр2. Инв. № Р97.

→ Тарэлка М.У., Закарья Э.Ф., Цітавец А.І. **Татарскі рукапіс XVIII ст. з фондаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Іслам і мусульмане Беларусі ў XX стагоддзі: Матэрыялы VII міжнар. навук.-практ. канферэнцыі.** – Мінск, 2002. – С. 74–79.

2. **Коран.** 18.01. 1854 (см. запись переписчика; бумажный штемпель: Клепиков, № 186–1844 г.).

→ 4° (200 x 168 мм). [I, 1–304, 305 – вставной, 306–307 л.] = 308 л. Кустоды. Фолиация отсутствует.

→ Арабский, тюркский, белорусский, польский языки арабской графикой. Письмо насх одним почерком черными и красными чернилами.

→ Переписчик – Мустафа Жданович. На л. 307а запись переписчика гражданским письмом: *"Писал сию книгу Мустафа Жданович февраля 18 дня 1854 года, тог ж месяца февраля окончил"*. На л. 302б в рамке запись переписчика на тюркском языке арабским письмом. На л. 307б владельческие записи (карандашом) гражданским письмом: 1)

“Сын Захария Мухи родился 11 декабря 1902 г. в среду – 5ч. 30 м. утра, коему дано того дня имя А...ей”; 2) “Сын Захария Муха родился 15 декабря 1904 г. в среду утрочком, а в пятницу 17 декабря дано имя Ибрагим”. Там же запись черными чернилами: “26 июля 1910 года”.

→ Переплет: картон, покрытый темно-коричневой бумагой, на корешке тиснение (геометрический орнамент). Переплет потертый, поврежден жучком. Бумага в потеках, углы листов загрязнены, л. 69 выпадает из переплета. Отдельные листы подклеены.

→ На л. 2б, 3а рисованные рамки, в которые заключены тексты первой и второй сур.

→ Книга приобретена в 1989 г. в букинистическом магазине № 2 г. Минска.

→ П19–20/Нр14. Инв. № Р259.

→ Тарэлка М.У., Цітавец А.І. **Беларускія кнігі, напісаныя арабскім пісьмом, у фондзе Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2002. – № 1. – С. 116–118.**

3. **Коран.** Последняя четверть XIX в. (бумажный штемпель невыясненного типа, л. 142б, 146б).

→ 2° (335 x 217 мм). [I, 1–172] = 173 л. Кустоды. Фолиация отсутствует.

→ Арабский, тюркский, польский, белорусский языки арабской графикой. Письмо насх двумя почерками черными и красными чернилами: 1) л. 1–19, 139–141, 148–172, более поздний; 2) л. 20–138, 142–147, более ранний.

→ Один из переписчиков – Хасень Хасеневич (дописал утерянный текст). На л. 169б запись переписчика на польско-белорусском языке арабским письмом. На л. 1а владельческие записи: 1) карандашом по-тюркски; 2) “Расписался С. Конопацкий 1897 года апреля 18 дня” (гражданским письмом). На л. 172б владельческие записи гражданским письмом: 1) “Сей Алькуран принадлежит Хасеню Конопацкому 1896 года”; 2) “Сюлейман Конопацкий” (синими чернилами). На л. 1а и 172б черновые записи гражданским письмом: 1) л. 1а, “Писал сие сочинение Хасень Канопакций в Таврическое Магометанское Духовное Правление...”; 2) л. 172б, “Его Благородию Господину Мировому Судье 3 участка Изуменскаго Уезда...”.

→ Переплет оригинальный (первичный): картон, покрытый темно-коричневой кожей. На корешке – тиснение. Переплет потертый, поврежден жучком, фрагменты кожи отсутствуют. Бумага двух сортов: 1) л. 1–19, 139–141, 148–172, бумага глянцевая желтоватого оттенка с рыжими пятнами; 2) л. 20–138, 142–147 – матовая. Бумага в потеках, пятнах, углы листов загрязнены. Л. 171–172 повреждены, оборваны, выпадают из переплета, отдельные листы подклеены.

→ Книга приобретена в 1981 г. у частного лица.

→ П19–20/Ср2. Инв. № Р211.

→ Тарэлка М.У., Цітавец А.І. **Беларускія кнігі, напісаныя арабскім пісьмом, у фондзе Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2002. – № 1. – С.116–118.**

4. **Коран.** Последняя четверть XIX в. (бумажный штемпель невяясненнаго типа, л. 2а, 5б).

→ 2° (365 x 232 мм). [1–6 л.] = 6 л. Кустоды. Фолиация отсутствует.

→ Арабский язык. Письмо насх одним почерком черными чернилами и карандашом. Почерк книги похож на почерк **Корана** П19–20/Ср2 на л. 20–138, 142–147.

→ Рукопись дефектная: утрачен лист перед л. 6. Переплет отсутствует.

→ Очевидно, данная рукопись была ранее в составе **Корана** (П19–20/Ср2). Книга приобретена вместе с **Тефсиром** (П19–29/Ср4) и **Хамаилом** (П19–20/Нр13) в букинистическом магазине № 2 г. Минска.

→ П19–20/Ср3. Инв. № Р405.

5. **Теджвиды (2).** Слоним (?). Конец XVIII – начало XIX в. (водяные знаки: Lausevičius, типа №№ 2869, 2870, 2917 – XVIII в.).

→ 8° (166 x 104 мм). [I, 1–22 л.] = 23 л. Кустоды на отдельных листах. Фолиация отсутствует.

→ Книга состоит из двух теджвидов: первый – л. 1а–3б; второй – л. 5а–22а.

→ Арабский, тюркский, польский, белорусский языки арабской графикой.

→ Письмо двумя почерками: 1) л. 1–4, почерк невыясненного типа (темно-коричневые чернила); 2) л. 5–22, насх (темно-коричневые и красные чернила).

→ На л. 16 владельческая запись гражданским письмом: "Дворонин гор. Слоним[а] Илья сын Иван[а] Шегидевич". На л. 46 записи: 1) почерком первого теджвида по-арабски; 2) другим – на белорусском языке. На л. 226 записи типа "проба пера".

→ Рукопись дефектная: утрачены фрагменты л. 1, 5, 13. Переплет отсутствует. Бумага в потеках, пятнах, углы листов загрязнены. Л. 1, 5, 6, 9, 13 обгорели по краям. Л. 1, 1, 2–4, 5, 22 выпадают из блока книги.

→ Рукопись приобретена в 60-х гг. XX в. [1964–1966 (?)] у жителя г. Вильнюса.

→ П16–18/Нр3. Инв. № P98.

→ Антонович А. К. **Обзор белорусских текстов** // Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. – Вильнюс, 1968. – С. 138–141; **Katalog. Piśmiennictwo** // Drozd A., Dziekan M. M., Majda T. Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich. – Warszawa, 2000. – S. 60. – № 48.

6. **Тэфсир**. 1686 г., Минск (см. запись писца на л. 514а; водяные знаки: Laucevičius, типа № 53 – 1655–1781 гг., типа № 2851 – последние десятилетия XVII – конец XVIII в.).

→ 2° (290 x 186 мм). [I–III, 1–518, IV л.] = 522 л. (из них 4 л. защитных). Кустоды. Фолиация отсутствует.

→ Арабский, тюркский, польский языки арабским письмом. Письмо насх одним почерком коричневыми и красными чернилами.

→ Записи переписчика: 1) л. 514а, на арабском, тюркском, польском, белорусском языках; 2) л. 514б, на арабском языке; 3) л. 518б, на тюркском языке. На л. 16 владельческая запись гражданским письмом: "Эти Тапсир пакупил Сиома Сифаревич 1825 году".

→ Рукопись дефектная: утрачены 9 л. в начале книги. Переплет оригинальный (первичный): картон, обтянутый темно-коричневой кожей. На корешке и по краям крышек оправы тиснение. На верхней крышке суперэкслибрис: птица на ветке (круглое тиснение диаметром

2 см.). Крышка оторвана. Состояние бумаги плохое: почти все листы повреждены. Хуже всего сохранился текст **Корана** на арабском языке в начале книги. Бумага разъедена по строкам. Бумага коричневатого оттенка, листы в потеках, пятнах, разрывах.

→ Рукопись приобретена у частного лица в 1981 г.

→ П16-18/Ср2. Инв. № P214.

→ Тарэлка М.У., Цітавец А.І. Раманчык В.Г. **Старэйшы пераклад Корана на славянскую мову** // Бібл. свет. – 2002. – № 1. – С. 19–20; Цітавец А.І. **Тэфеіры з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі** // Байрам. – 2002. – № 42. – С. 63–68.

7. **Тэфсір**. Последняя четверть XIX в. (водяных знаков нет).

→ 2° (355 x 222 мм). [1–63, 64–68 чистые] = 68 л. Кустоды. Фолиация отсутствует.

→ Арабский, польский языки арабской графикой. Письмо насх одним почерком черными чернилами. Фиолетовыми чернилами обведена рамка на первом листе, написаны названия трех сур, обведены кружки для обозначения обязательных пауз при чтении **Корана**.

→ Очевидно, переписчиком был Хасень Хасеневич: почерк рукописи похож на почерк **Корана** П19–20/Ср2.

→ Переплет отсутствует. Бумага глянцевая желтоватого оттенка с рыжими пятнами.

→ Книга приобретена в 1983 г. вместе с **Кораном** (П19–20/Ср3) и **Хамаилом** (П19–20/Нр13) в букинистическом магазине № 2 г. Минска.

→ П19–20/Ср4. Инв. № P223.

→ Цітавец А.І. **Тэфеіры з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі** // Байрам. – 2002. – № 42. – С. 63–68.

8. **Полужитаб**. Последняя треть XVIII ст. (водяные знаки: Laucevicius, типа № 405 – после 1734 г.; типа № 2911 – XVIII в.).

→ 4° (178 x 152 мм). [1–112 л.] = 112 л. Кустоды. Пагинация красными чернилами с ошибками, некоторые страницы обозначены одинаковыми числами с добавлением латинских букв.

→ Арабский, тюркский, белорусский, польский языки арабской графикой. Письмо насх одним почерком черными и красными чернилами.

→ Рукопись дефектная: утрачены листы в начале книги, перед л. 15, 23, 25, 42, 44, 73, 112 и в конце книги. Некоторые листы неправильно переплетены (например, 35-й должен быть после 25-го).

Переплет отсутствует. Бумага коричневатого оттенка в потехах, на отдельных листах утрачены фрагменты текста. Рукопись реставрирована в XX в.

→ Конволют. Приплетен **Коран** последней четверти XVIII в. (№ 1 в каталоге).

→ Рукопись приобретена в 60-х годах XX в. [1964–1966 (?)] у жителя г. Вильнюса.

→ П16–18/Нр2. Инв. № P97.

→ Антонович А.К. **Обзор белорусских текстов** // Антонович А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. – Вильнюс, 1968. – С. 136–141; Drozd A., Majda T. **Katalog: Piśmiennictwo** // Drozd A., Dziekan M.M., Majda T. Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich. – Warszawa, 2000. – S. 55. – № 27; Тарэлка М.У., Закарыя Э.Ф., Цітавец А.І. **Татарскі рукапіс XVIII ст. з фондаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі** // Іслам і мусульмане Беларусі ў XX стагоддзі: Матэрыялы VII міжнар. навук.-практ. канферэнцыі. – Мінск, 2002. – С. 74–79; Тарэлка М.У., Цітавец А.І. **Прадкажанне па паводзінах крумкача ў арабаграфічным рукапісе з фонду Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі** // Здабыткі. – 2002. – Вып. 5. – С. 121–130; Тарэлка М. Да пытання аб цытатах з Бібліі С. Буднага і Брэсцкай Бібліі ў рукапісе P97 з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Гісторыя выдавецкай дзейнасці ў Польшчы і Беларусі ў XVI–XX стагоддзях: Зб. навук. арт. – Мінск: Белфранс, 2003. – С. 13–17.

9. **Хаманл.** Первая половина XIX в. (водяные знаки невыясненного типа).

→ 16° (93 x 72 мм). [I, 1–133 л.] = 134 л. Кустоды. Фолиация отсутствует.

→ Арабский, тюркский, белорусский, польский языки арабской графикой. Письмо насх двумя почерками: 1) более ранним почерком коричневыми и красными чернилами написана основная часть текста (л. 9–77, 79–84, 86–133); 2) позже черными и красными чернилами был дописан текст из утерянных листов (л. 1–8, 78, 85).

→ На л. 16 запись коричневыми чернилами гражданским письмом: “Александр, Якуб, Исуп, Ассан (?), Ибрагим, Давид, Адам, Беккер, Осман”.

→ Рукопись дефектная: утрачено несколько листов между 92 и 93 л. Переплет отсутствует. Бумага двух сортов: 1) голубоватого

оттенка с водяными знаками (л. 9–77, 79–84, 86–133); 2) желтоватого оттенка без водяных знаков (л. 1–8, 78, 85). Бумага в потеках, углы листов загрязнены.

→ Рукопись приобретена в 1988 г. в букинистическом магазине № 2 г. Мінска.

→ П19-20/Нр21. Инв. № Р256.

10. **Хаманл.** Вторая половина XIX в. (водяные знаки отсутствуют).

→ 8° (110 x 90 мм). 5–8, 13–16, 21–24, 31–158 с. = 90 с. Кустоды. Пагинация восточная сверху, в центре страницы.

→ Арабский, тюркский, польский, белорусский языки арабской графикой. Письмо насх одним почерком черными чернилами.

→ Рукопись дефектная, утрачены страницы: 1–4, 9–12, 17–20, 25–30.

→ Переплет отсутствует. Бумага в потеках, с. 31, 158 в чернильных пятнах.

→ П19-20/Нр16. Инв. № Р403.

11. **Хаманл.** Последняя четверть XIX в. (водяных знаков нет).

→ 8° (176 x 108 мм). [1–2 чистые, 3–6 л.] = 6 л. Кустоды. Фолиация отсутствует.

→ Арабский, польский и белорусский языки арабской графикой. Письмо насх одним почерком коричневыми чернилами.

→ Переплет отсутствует. Бумага желтоватого оттенка, в потеках, листы по краям оборваны.

→ Книга приобретена в 1983 г. вместе с **Кораном** (П19–29/Ср3) и **Тефсиром** (П19–29/Ср4) в букинистическом магазине № 2 г. Минска.

→ П19-20/Нр13. Инв. № Р404.

→ Kozinowa A., Tareiko M. **Realizacja funkcji magicznej w tekście jednego chamaila** // Etnolingwistyka. – 2001. – № 13. – S. 231–246; Тарэлка М.У., Цітавец А.І. **Беларускія кнігі, напісаныя арабскім пісьмом, у фондзе Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2002. – № 1. – С. 116–118.

12. **Хаманл.** Последняя четверть XIX в. (бумажный штемпель не выясненного типа на л. 55: в овале – готическая буква “В”, по овалу – надпись, над буквой – корона).

→ 8° (142 x 100 мм). [1–102 л.] = 102 л. Кустоды. Фолиация отсутствует.

→ Арабский, тюркский, белорусский, польский языки арабской графикой. Письмо насх одним почерком черными и красными чернилами. На внутренней стороне верхней крышки переплета запись по-арабски.

→ Рукопись дефектная: утрачены листы в начале, в конце книги, а также после 9-го, 41-го, 51-го, 66-го, 67-го, 78-го и 93-го л. Переплет оригинальный (первичный): картон, обтянутый коричневой кожей, тиснение (растительный орнамент). Переплет поврежден, отстает от книжного блока. Листы выпадают из блока книги. Бумага в потеках, углы листов загрязнены.

→ П19–20/Нр15. Инв. № Р402.

13. **Хаманл.** Последняя четверть XIX в. (водяные знаки отсутствуют).

→ 8° (150 x 100 мм). [2 л.]. Кустоды. Фолиация отсутствует.

→ Арабский, тюркский, польский языки арабской графикой. Письмо насх двумя почерками: 1) л. 1, более ранняя запись темно-коричневыми и красными чернилами; 2) л. 2, более поздняя запись черными и красными чернилами.

→ Рукопись дефектная: сохранились 2 л. Переплет отсутствует. Бумага двух сортов: первый лист коричневатого оттенка, второй – желтоватого. Бумага в пятнах, потеках, углы листов загрязнены. Листы повреждены, надорваны по краям. Первый лист оборван по последней строке текста. Второй лист разорван на 2 фрагмента.

→ Текст на л. 2 заключен в рамку.

→ Рукопись была вложена в **Коран** (П19–20/Ср2).

→ Рукопись приобретена вместе с **Кораном** (П19–20/Ср2) в 1981 г. у частного лица

→ П19–20/Нр22. Инв. № Р426.

14. **Хаманл.** Конец XIX – начало XX в. (?) (водяные знаки “LDAB70g”).

→ 16° (97 x 80 мм). [1–154 л.] = 154 л. Кустоды. Фолиация отсутствует.

→ Арабский, тюркский, польский языки арабским письмом. Письмо насх одним почерком фиолетовыми и красными чернилами (молитвы на арабском и тюркском языках написаны фиолетовыми чернилами, примечания к ним – на польско-белорусском языке – красными или выцветшими чернилами этого же цвета).

→ Рукопись дефектная: утрачен один лист в начале, один – между 122 и 123, два – в конце книги. Переплет оригинальный (первичный): картон, покрытый коричневой бумагой, корешок из ткани. Переплет поврежден, не крепится к книжному блоку. Бумага пожелтевшая, в голубую линейку, листы в потеках, пятнах, угол последнего листа оборван.

→ Книга приобретена в 1988 г. в букинистическом магазине № 2 г. Минска.

→ П19–20/Нр17. Инв № Р257.

FOREWORD

At the Rare Books and Manuscripts Department of the Central Science Library of the National Academy of Sciences of Belarus there is not a very large Arabic Alphabet Manuscript Book Collection that includes documents of the end of the 17th and beginning of the 20th centuries. Descendants of Tatars from the Golden Horde and the Crimean khanate who settled in the Grand Duchy of Lithuania (the ancient State of Belarusians and Lithuanians) during the 14th – 16th centuries wrote the books. The Grand Duchy territory was never under domination of the Golden Horde and there were constant contacts between both countries.

The Grand Duchy of Lithuania began to expand rapidly during the second half of the thirteenth century, troops were needed not only to conquer new lands but also to protect those already acquired. The Tatars were outstanding soldiers. Rival fractions constantly made war on each other and those who were defeated frequently took service under foreign powers. Vitaut, the most brilliant and far-sighted of all the rulers of the Grand Duchy (1350–1430), was particularly active in encouraging Tatar soldiers to settle in his realm. In order to facilitate this, he gave them the rights to intermarry the indigenous population and to have children of such unions brought up in the faith of the father.

This, allied to their close social and economic ties with the local Slav population, made it inevitable that Tatars, coming from many different tribes, should lose their native language. By the mid-sixteenth century the majority of Belarusian Tatars didn't know Turkic and made use of Belarusian and Polish. This process of abandoning the native tongue was no doubt accelerated by mixed marriages of Tatars with local women. The only field in which the originality of local Tatars preserved was the religion (Islam).

A very valuable part of the cultural heritage of Belarusian Tatars lies in their writings. All of such works known today are in a manuscript form, written in neat Arabic letters and read in the usual for the Arabic script manner from right to left. Writings in the Belarusian language but in the Arabic script are especially interesting for researchers.

The oldest known manuscripts of Tatars belong to the first half of the 17th century, but there is a supposition that the origins of their writings go back to the 16th century. In the middle of the 19th century there was in Minsk a group of Tatars who were fully proficient in the Arabic script and

were engaged in copying the Koran and other works of a religious nature. The writing – or copying – of books has been going on to the present day.

The literature of Belarusian Tatars is essentially religious and is intimately connected with their Moslem faith. There are comparatively few original works among the writings of Belarusian Tatars, the majority of them being translated from a variety of Oriental sources. The writings may be divided into a number of groups

In the first place there are Korans, the Holy Scripture of Muslims. It is typical for the Korans written in Belarus that in addition to the essential holy text in Arabic the books usually contain small introduction in the vernacular explaining how to prepare for reading.

For the Belarusian Tatars Tefsirs have the special importance. Though the Arabic word Tefsir usually means “commentary”, Belarusian Tefsirs in essence are translations of Koran from Arabic into Polish or Belarusian having some elements of commentary. The books include the Koran texts written in Arabic where there is a translation, aligned obliquely to the original, under each horizontal line of Arabic text. In the Central Science Library of the National Academy of Sciences there is the Tefsir dated 1686 which includes the oldest copy (from remained and known) of Koran translation into Polish

Next come the Tejwids, which are treatises on how to read the Koran.

The Chamails (usually of small size) are informal manuals of prayers and ritual containing in particular several prayers and spells thought to have magic or medicinal powers.

Finally there are the Kitabs (from the Arabic word Kitab meaning “the book”) which are especially interesting for ethnographers and philologists. These collections incorporate the tenets of the Moslem religion, moral precepts, ritual prescriptions, legends, pious tales and apocrypha.

The majority of the Belarusian Tatar manuscripts besides the texts in Belarusian, Polish or their mixture – as might be expected – contain texts in the Arabic and Turkic languages. In the manuscripts there are re-written Eastern texts, fragments translated from Eastern sources into Belarusian or Polish and original texts in the local language. Thus, they are polyglot records, which represent great value for Orientalists and Slavists. In contradistinction to Cyrillic records the language of the Belarusian texts written in the Arabic script is very close to the people spoken tongue. For the best reflection of the local pronunciation some letters have been added to the Arabic alphabet, they include letters representing the sounds which are typical for the Belarusian pronunciation [d'z'] and [c'] (so called “dziekannie” and “cekannie”).

The studies of the Tatar manuscripts began in the 19th century. The first scientist who in 1838 described a manuscript of the Lithuanian Tatars containing Belarusian texts was the German Orientalist O. Fleischer. In 1857 the professor of Petersburg University A. Mukhlinsky published his work "The research on the Origin and State of the Lithuanian Tartars". In the beginning of the 20th century the subject was developed in the works of J. Stankevich, I. Luckievich, J. Karski and others. A. Antonovich researched thoroughly a great number of Belarusian texts written in the Arabic script, gave detailed linguistic evaluation, made some estimates about the time of writing and geographic origin of each book, studied the graphical aspect of alphabet and the special letters that were used by Tatars to reflect the Belarusian phonetics, published many transliterated excerpts. Contemporary publications of Belarusian scientists I. Kanapacky, V. Niescerovich, Lithuanian professor G. Mishkinienie, Polish researchers H. Jankovsky, C. Lapich, A. Drozd have revealed new aspects in this field.

Investigations of well known and little known Tatar manuscripts of the Grand Duchy of Lithuania sometimes reveal a number of interesting problems, which can be solved only by combined efforts of researchers from different scientific directions.

CATALOGUE

1. **Koran.** The last quarter of XVIII c (watermark: Laucevičius, №№ 788, 789 – 1770–1780 y.).
 - 4° (178 x 152 mm). 113–121p. = 9 p. Pagination in red ink.
 - Arabic. Script naskh in the same hand in black ink.
 - The manuscript is imperfect: folios are missing in the front and in the end of the book. The book-cover is missing. The paper has brown shades with ink spots and traces of water spilling, leaf corners are dirty. The manuscript has been restored in the XX c.
 - Alligat. See the book **Demi-Kitab** of the last third of XVIII c. (№ 8 at the catalogue)
 - The manuscript was purchased in the middle of 60th of XX c [1964–1966 (?)] from a Vilnius citizen.
 - П16–18/Нр2. Inv. № P97.
 - Тарэлка М.У., Закарыя Э.Ф., Цітавец А.І. **Татарскі рукапіс XVIII ст. з фондаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Іслам і мусульмане Беларусі ў XX стагоддзі: Матэрыялы VII міжнар. навук.-практ. канферэнцыі.** – Мінск, 2002. – С. 74–79.

2. **Koran.** 18.01.1854 y. (see the note of the copyist; the paper is stamped: see Клепиков [Klepikov], № 186–1844 y.).
 - 4° (200 x 168 mm). [I, 1–304, 305 – inserted , 306–307 lf] = 308 lf. Custodies. Foliation is absent.
 - Arabic, Turkic, Belarusian, Polish in Arabic graphic. Script naskh in the same hand in black and red ink.
 - The copyist – Mustafa Zhdanovich. In the lf 307a the note of the copyist in Russian. In the lf 302b in the frame the note of the copyist in Turkic. In the lf 307b the notes of the owner in pencil in Russian.
 - Binding: dark brown paper over pasteboard, on the spine tolled (geometric ornament). Binding shabby, damaged by worms. The paper has traces of water spilling, leaf corners are dirty, lf 69 fell out from the bound. Separate folios are pasted.

→ In the lf 2b the First and Second Suras are surrounded with a drawing frame.

→ The manuscript was purchased in the 1989 y. from the bookshop № 2 in Minsk.

→ П19–20/Нр14. Inv. № P259.

→ Тарэлка М.У., Цітавец А.І. **Беларускія кнігі, напісаныя арабскім пісьмом, у фондзе Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2002. – № 1. – С.116–118.**

3. **Koran.** The last quarter of XIX c (the paper is stamped of unknown model, lf 142b, 146b).

→ 2° (335 x 217 mm). [I, 1–172 lf] = 173 lf. Custodies. Foliation is absent.

→ Arabic, Turkic, Polish, Belarusian in the Arabic graphic. Script naskh in two hands in black and red ink: 1) lf 1–19, 139–141, 148–172, later; 2) lf 20–138, 142–147, earlier.

→ One in the copyists – Hasen Hasenevich (added missing text). In the lf 169b there is a writing in Polish-Belarusian in the Arabic script by a copyist. In the lf 1a the notes of the owner in Turkic and Russian. In the lf 172b the notes of the owner in Russian. In the lf 1a and 172b the preparatory owner's notes in Russian.

→ Original bound: dark-brown leather over pasteboard, on the spine tolled. Binding rubbed, damaged by beetle, the fragments of the leather are absent. The paper of two sorts: 1) lf 1–19, 139–141, 148–172, a glossy paper. The paper has yellow shades with red-brown spots; 2) lf 20–138, 142–147, the lustreless. Paper has spots and traces of water spilling, leaf corners are dirty. The lf 171–172 are damaged, ragged, fell out from the bound; a separate folios are pasted.

→ The manuscript was purchased in the 1989 y. from the private person.

→ П19–20/Ср2. Inv. № P211.

→ Тарэлка М.У., Цітавец А.І. **Беларускія кнігі, напісаныя арабскім пісьмом, у фондзе Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2002. – № 1. – С.116–118.**

4. **Koran.** The last quarter of XIX c (the paper is stamped of unknown model, lf 2a, 5b).

→ 2°(365 x 232 mm). [1–6 lf] = 6 lf. Custodies. Foliation is absent.

→ Arabic. Script naskh in the same hand in black ink and pencil. The handwriting of the book is identical to handwriting of the Koran П19–20/Cp2 in the lf 20–138, 142–147.

→ The manuscript is imperfect: folio is missing in the front of lf 6. The book-cover is absent.

→ The manuscript, obviously, used to form part of the Koran П19–20/Cp2.

→ The manuscript was purchased together with the **Tefsir** (П19–29/Cp4) and the **Chamail** (П19–20/Hp13) from the bookshop № 2 in Minsk.

→ П19–20/Cp3. Inv. № P405.

5. **Tejwids (2).** Slonim (?). The end of XVIII – beginning of XIX c (watermarks: Laucevičius models №№ 2869, 2870, 2917 – XVIII c).

→ 8° (166 x 104 mm). [I, 1–22 lf] = 23 lf. There are custodies in some leaves. Foliation is absent.

→ The book consists of two **Tejwids**: the first – lf 1a–3b; the second – lf 5a–22a.

→ Arabic, Turkic, Polish, Belarusian in Arabic graphic. Script in two hands: 1) lf 1 – 4, handwriting of unknown model (dark-brown ink); 2) lf 5–22, naskh (dark-brown and red ink).

→ In the lf 1b the notes of the owner in Russian. In the lf 4b there are the notes in two hands in Arabic and Belarusian.

→ The manuscript is imperfect: the fragment of lf 1, 5, 13 are missing. Binding is absent. The paper has spots and traces of water spilling, leaf corners are dirty. The leaf corners (1, 5, 6, 9, 13) received surface burns. The lf 1, 1, 2–4, 5, 22 fell out from the bound.

→ The manuscript was purchased in the middle of 60th of XX c [1964–1966 (?)] from a Vilnius citizen.

→ П16–18/Hp3. Inv. № P98.

→ Антонович А.К. **Обзор белорусских текстов // Антонович А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система.** – Вильнюс, 1968. – С. 138–141; **Katalog. Piśmiennictwo // Drozd A., Dziekan M.M., Majda T. Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich.** – Warszawa, 2000. – S. 60. – № 48.

6. **Tefsir.** 1686 y., Minsk (see the writing of the copyist in the lf 514a; watermarks: Laucevičius, on the model № 53 – 1655 – 1781 y.; on the model № 2851 – the last decades of XVII – the end of XVIII c)

→ 2° (290 x 186 mm). [I–III, 1–518, IV lf] = 522 lf (4 lf of them are protective). Custodies. Foliation is absent.

→ Arabic, Turkic, Polish in Arabic graphic. Script naskh in the same hand in brown and red inks.

→ Writings of the copyist: 1) lf 514a in Arabic, Turkic, Polish and Belarusian; 2) lf 514b in Arabic; 3) lf 518b in Turkic. In the lf 1b the notes of the owner in Russian.

→ The manuscript is imperfect: 9 lf at the beginning of the book are missing. Binding original, primary: dark brown leather over cardboard. The spine and margins of the covers are stamped. On the front cover – super ex-libris: a bird is on the branch (stamped circular, diameter 2 cm). The cover is torn. The paper is in bad condition: almost all the leaves are damaged. The Arabic text of the **Koran** at the beginning of the book is in the worst condition. The paper along the lines is almost destroyed. The paper has brown shades; leaves have traces of water spilling, spots, tears.

→ The manuscript was purchased in the 1981 y. from the private person.

→ П16–18/Ср2. Inv. № P214.

→ Тарэлка М.У., Цітавец А.І. Раманчык В.Г. **Старэйшы пераклад Карана на славянскую мову** // Бібл. свет. – 2002. – № 1. – С. 19–20; Цітавец А.І. Тэфсіры з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Байрам. – 2002. – № 42. – С. 63–68.

7. **Tefsir.** The last quarter of XIX c (watermarks are absent).

→ 2° (355 x 222 mm). [1–63, 64–68 without texts] = 68 lf. Custodies. Foliation is absent.

→ Arabic, Turkic, Polish in Arabic graphic. Script naskh in the same hand in black ink.

→ Possible copyist is Hasen Hasenevich: the hand of the manuscript is very similar to the one of the **Koran** П19–20/Ср2.

→ Binding is absent. Paper is glossy, it has yellow shades with spots.

- The manuscript was purchased together with the **Koran** (П19–20/Ср3) and the **Chamail** (П19–20/Нр13) from the bookshop № 2 in Minsk.
- П19–20/Ср4. Inv. № P223.
- Цітавец А.І. Тэфіры з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Байрам. – 2002. – № 42. – С. 63–68.

8. **Demi-Kitab.** The last third of XVIII c (watermarks: Laucevičius, on the model № 405 –after 1734 y.; on the model № 2911 – XVIII c)

→ 4° (178 x 152 mm). [1–112 lf] = 112 lf. Custodes. Pagination in red ink with errors, some pages are marked with the same numbers adding Latin letters.

→ Arabic, Turkic, Polish, Belarusian in Arabic graphic. Script naskh in the same hand in black and red ink.

→ The manuscript is imperfect: folios in the beginning and in front of lf 15, 23, 25, 42, 44, 73, 112 as far as at the end of the book are missing. Some leaves are bound incorrectly (for example, lf 35th has to be after 25th). The book-cover is missing. The paper has brown shade with ink spots and traces of water spilling, fragments of the text in some leaves are missing. The manuscript has been restored in the XX c.

→ Convolute. See here the **Koran** of the last quarter of XVIII c. (№ 1 at the catalogue)

→ The manuscript was purchased in the middle of 60th of XX c [1964–1966 (?)] from a Vilnius citizen.

→ П16–18/Нр2. Inv. № P97.

→ Антонович А.К. **Обзор белорусских текстов** // Антонович А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. – Вильнюс, 1968. – С. 136–141; Drozd A., Majda T. **Katalog: Piśmiennictwo** // Drozd A., Dziekan M.M., Majda T. Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich. – Warszawa, 2000. – S. 55. – № 27; Тарэлка М.У., Закарыя Э.Ф., Цітавец А.І. **Татарскі рукапіс XVIII ст. з фондаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі** // Іслам і мусульмане Беларусі ў XX стагоддзі: Матэрыялы VII міжнар. навук.-практ. канферэнцыі. – Мінск, 2002. – С. 74–79; Тарэлка М.У., Цітавец А.І. **Прадкажанне па паводзінах крумкача ў арабаграфічным рукапісе з фонду Цэнтральнай навуковай бібліятэкі**

НАН Беларусі // Здабыткі. – 2002. – Вып. 5. – С. 121–130; Гарэлка М. Да пытання аб цытатах з Бібліі С. Буднага і Брэсцкай Бібліі ў рукапісе Р97 з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Гісторыя выдавецкай дзейнасці ў Польшчы і Беларусі ў XVI–XX стагоддзях: Зб. навук. арт. – Мінск: Белфранс, 2003. – С. 13–17.

9. **Chamail.** The first half of XIX c (watermarks of unknown model).

→ 16° (93 x 72 mm). [I, 1–133 lf] = 134 lf. Custodies. Foliation is absent.

→ Arabic, Turkic, Polish, Belarusian in Arabic graphic. Script naskh in two hands: 1) the primary part of the text is written by earlier hand in brown and red ink (lf 9–77, 79–84, 86–133); 2) the text on leaves which has been inserted instead of missing ones was rewritten later in black and red ink (lf 1–8, 78, 85).

→ In the lf Ib the note in brown ink in Russian

→ The manuscript is imperfect: some leaves between the 92th and the 93th lf are missing. The book-cover is absent. The paper of two sorts: 1) in the lf 9–77, 79–84, 86–133 the paper has blue shades with watermark; 2) in the lf 1–8, 78, 85 the paper has yellow shades without watermark. The paper has traces of water spilling, leaf corners are dirty.

→ The manuscript was purchased in the 1988 y. from bookshop № 2 in Minsk.

→ П19–20/Нр21. Inv. № P256.

10. **Chamail.** The second half of XIX c (watermarks are absent).

→ 8° (110 x 90 mm). 5–8, 13–16, 21–24, 31–158 p. = 90 p. Custodies. Pagination in the top and the centre of the page in East characters.

→ Arabic, Turkic, Polish, Belarusian in Arabic graphic. Script naskh in the one hand in black ink.

→ The manuscript is imperfect: the p. 1–4, 9–12, 17–20, 25–30 are missing. The book-cover is absent. The paper has traces of water spilling, p. 31, 158 have ink spots.

→ П19–20/Нр16. Inv. № P403.

11. **Chamail.** The last quarter of XIX c (watermarks are absent).

→ 8° (176 x 108 mm). [1–2 without texts, 3–6 lf] = 6 lf. Custodies. Foliation is absent.

→ Arabic, Turkic, Polish, Belarusian in Arabic graphic. Script naskh in the one hand in brown ink.

→ Binding is absent. The paper has yellow shade, traces of water spilling, the leaf corners are torn.

→ The manuscript was purchased together with the **Koran** (П19–29/Ср3) and the **Tefsir** (П19–29/Ср4) from the bookshop № 2 in Minsk.

→ П19–20/Нр13. Inv. № P404.

→ Kożinowa A., Tarełko M. **Realizacja funkcji magicznej w tekście jednego chamaila** // Etnolingwistyka. – 2001. – № 13. – S. 231–246; Тарэлка М.У., Цітавец А.І. **Беларускія кнігі, напісаныя арабскім пісьмом, у фондзе Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2002. – № 1. – С. 116–118.

12. **Chamail.** The last quarter of XIX c (the paper in the lf 55 is stamped of unknown model: Gothic letter “B” in the middle of the oval, a legend along the oval perimeter, a coronet above the oval).

→ 8° (142 x 100 mm). [1–102 lf] = 102 lf. Custodies. Foliation is absent.

→ Arabic, Turkic, Belarusian, Polish in Arabic graphic. Script naskh in the same hand in black and red ink.

→ In the inner side of the top book-cover of the binding there is a note in Arabic.

→ The manuscript is imperfect: folios in the front and in the end of the book as well as after 9th, 4th, 5th, 66th, 67th, 78th and 93th lf are missing. Binding original, primary: brown leather over cardboard (vegetable ornament). The book-cover is not connected with the block of the leaves. The leaves are falling out from the cover. The paper has traces of water spilling, the leaf corners are dirty.

→ П19–20/Нр15. Inv. № P402.

13. **Chamail.** The last quarter of XIX c (watermarks are absent).
- 8° (150 x 100 mm). [2 lf]. Custodies. Foliation is absent.
 - Arabic, Turkic, Polish in Arabic graphic Script naskh in two hands: 1) lf 1, earlier hand in dark brown and red ink; 2) lf 2, latter hand in black and red ink.
 - The manuscript is imperfect: only 2 folios are remained. Binding is absent. The paper of two sorts: the first lf has brown shades, the second one is yellow shaded. Paper has spots and traces of water spilling, leaf corners are dirty.
 - The leaves are damaged, leaf margins are torn. The first leaf is torn along the final line of the text, the second is broken in two fragments.
 - In the lf 2 the text is surrounded with a frame.
 - The manuscript was inserted in the **Koran** П19–20/Cp2.
 - The manuscript was purchased together with the **Koran** from the private person in 1981 y.
 - П19–20/Hp22. Inv. № P426.

14. **Chamail.** The end of XIX – beginning of XX c. (?) (watermarks “LDAB70g”).
- 16° (97 x 80 mm).). [1–154 lf] = 154 lf. Custodies. Foliation is absent.
 - Arabic, Turkic, Polish in Arabic graphic. Script naskh in the one hand in violet and red ink.
 - The manuscript is imperfect: one leaf in the front and two in the end of the book as well as leaves between 122 and 123 are missing. Binding original, primary: dark brown paper over cardboard, the spine is made from fabric. The book-cover is torn in margins and not connected with the block of the leaves. The paper has yellow shade, blue lined, leaves have traces of water spilling, spots, the corner of the final leaf is torn.
 - The manuscript was purchased in 1988 y. from the bookshop № 2 in Minsk.
 - П19–20/Hp17. Inv. № P257.

ЛІТАРАТУРА

1. **Александровіч-Мішкінене Г.** Кітаб з фонду Казанскага ўніверсітэту (№1446) // Запісы / Беларус. ін-т навукі і мастацтва. – Нью-Йорк, 1994. – Кн. 21. – С. 76–111.
2. **Антонович А.К.** Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. – Вильнюс, 1968. – 418 с.
3. **Вывучэнне і захаванне культурнай спадчыны татарскага народа на Беларусі:** Матэрыялы III міжнар. навук.-практ. канф. Мінск: Арты-Фэкс, 1999. – 191 с.
4. **Гришин Я.Я.** Польско-литовские татары: Наследники Золотой Орды : [Науч.-попул. Очерки]. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1995. –195 с. : ил.
5. **Гришин Я.Я.** Польско-литовские татары: взгляд через века: Ист. очерки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2000. – 158, [1] с. : ил.
6. **Демидчик В.П.** Памятники белорусской литературы, писанной арабским письмом, и легенда о ночном вознесении Мухаммада // Проблемы арабской культуры / АН СССР. Ин-т востоковедения. – М.: Наука, 1987. – С. 239–253.
7. **Думін С.У., Канапацкі І.Б.** Беларускія татары: Мінулае і сучаснасць. – Мінск: Польша, 1993. – 206 с. : іл.
8. **Жураўскі А.І.** Беларуская мова ў мусульманскай літаратуры // Весці Акад. навук Беларус. ССР. Сер. Грам. навук. – 1969. – № 4. – С. 140–142.
9. **Записки отдела рукописей /** Рос. гос. б-ка; Редкол.: И.С. Филиппов и др., Отв. ред. В.И. Лосев, В.А. Волков. – М., 1995. – Вып. 50. – 356 с.: ил.
10. **Ислам:** Энцикл. слов. / АН СССР. Ин-т востоковедения. – М.: Наука, 1991. – 315 с.
11. **Исламская культура татараў-мусульман Беларусі, Літвы і Польшчы і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурамі:** Матэрыялы другой міжнар. навук.-практ. канф. – Мінск., 1996. – Ч. 1–2.

12. **Канапацкі І.** Вывучэнне гісторыі татараў Польшчы, Літвы, Беларусі (XIX–XX стст.). Гістарыяграфія праблемы // Гісторыя выдавецкай дзейнасці ў Польшчы і Беларусі ў XVI–XX стагоддзях: 36. навук. арт. – Мінск: Белфранс, 2003. – С. 86–97.

13. **Канапацкі І.Б., Смолік А.І.** Гісторыя і культура беларускіх татар: Вучэб. дапам. – Мінск: Бел. Ун-т культуры, 2000. – 259 с.

14. **Каримуллин А.Г.** У истоков татарской книги. – 2-е изд. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1992. – 208 с.: ил.

15. **Карский Е.Ф.** Белорусская речь арабским письмом // Карский Е.Ф. Белорусы. – Пг., 1921. – Т. 3, Ч. 2. – С. 239–240.

16. **Клепиков С.А.** Филигранные и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII – XX вв. – М., 1959. – 306 с.

17. **Клепиков С.А.** Штемпели на бумаге русского и иностранного производства XIX–XX вв. // Археогр. ежегодник за 1966 г. – М., 1968. – С. 116–141.

18. **Книга:** Энцикл. / Редкол.: И.Е. Баренбаум и др. – М.: Большая Рос. Энцикл., 1998. – 800 с.: ил.

19. **Кожина А., Тарелко М.** Восточнославянские диалектные черты в рукописи «Фал Соломона о двенадцати планетах» // Język i kultura na pograniczu polsko-ukraińsko-białoruskim / In-t Europy Środkowo-Wschodniej. – Lublin, 2001. – S. 145–158.

20. **Крачковский И.Ю.** Очерки по истории русской арабистики / АН СССР. – М.; Л.: АН СССР, 1950. – 298 с.

21. **Лауцявичюс Э.** Бумага в Литве в XV–XVIII вв. / Центр. б-ка АН Лит.ССР. – Вильнюс: Мокслас, 1979. – 187 с.: 18 л. ил.

22. **Мишкинене Г.** Фольклорное наследие литовских татар и его взаимодействие с фольклором белорусов и поляков // Беларуска-рускі-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства: Матэрыялы IV міжнар. навук. канф. – Віцебск: Віцебск. дзярж. ун-т, 1997. – Ч. 2. – С. 350–353.

23. **Музафараў Р.** Пра беларускіх татар // Польшча. – 1966. – № 1. – С. 150 – 154.

24. **Мухлинский А.** Исследование о происхождении и состоянии литовских татар. – СПб., 1857. – 70 с.

25. **Несцяровіч В.І.** Кітаб 1832 года: палеаграфія, змест, графіка, арфаграфія // Весн. Віцеб. дзярж. ун-та. – 2001. – № 2. – С. 81–90.

26. **Несцяровіч В.** Кітабы як крыніца маральна-этычных нормаў, або яшчэ раз пра кітаб Хасяневіча // Байрам. – 2001. – № 41. – С. 25–34.

27. **Несцяровіч В.І.** Старажытныя рукапісы беларускіх татар. – Віцебск: ВДУ, 2003. – 104 с.

28. **Рукапісныя і друкаваныя кнігі беларускіх татараў: Каталог выставы:** (Да 600-годдзя татар. асідніцтва на Беларусі) / Беларус. ун-т культуры; Б-ка; Адз. рэд. кн. – Мінск, 1997. – 22 с.

29. **Рэлігія і царква на Беларусі:** Энцыкл. давед./ Гал. рэд. Г.П. Пашкоў. – Мінск: Беларус. Энцыкл., 2001. – 365, [1] с.: іл.

30. **Тарэлка М.** Да пытання аб цытатах з Бібліі С. Буднага і Брэсцкай Бібліі ў рукапісе Р97 з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Гісторыя выдавецкай дзейнасці ў Польшчы і Беларусі ў XVI–XX стагоддзях: 36. навук. арт. – Мінск: Белфранс, 2003. – С. 13–17.

31. **Тарэлка М.У., Закарыя Э.Ф., Цітавец А.І.** Татарскі рукапіс XVIII ст. з фонду Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Іслам і мусульмане Беларусі ў XX стагоддзі: Матэрыялы VII міжнар. навук.-практ. канф. – Мінск, 2002. – С. 74–79.

32. **Тарэлка М.У., Цітавец А.І.** Беларускія кнігі, напісаныя арабскім пісьмом, у фондзе Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 2002. – № 1. – С. 116–118.

33. **Тарэлка М.У., Цітавец А.І.** Прадказанне па паводзінах крумкача ў арабаграфічным рукапісе з фонду Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Здабыткі. – Мінск, 2002. – Вып. 5. – С. 121–130.

34. **Тарэлка М.У., Цітавец А.І., Раманчык В.Г.** Старэйшы пераклад Карана на славянскую мову // Бібл. свет. – 2002. – № 1. – С. 19–20.

35. **Турэцка-беларускі размоўнік 1836 году:** 3 збораў Нац. Музею Літ. рэспублікі ў Вільні / Беларус. ін-т навукі й мастацтва; Прадм., транслітараванне, падрыхт. тэксту, публ. й камент.: Г. Александровіч-Мішкінене, С. Шупа; Агул. рэд. С. Шупа. – New York, 1995. – 62 с.

36. **Цітавец А.** Сучасная польская гістарыяграфія пра пісьменства татараў Вялікага княства Літоўскага // Гісторыя выдавецкай дзейнасці

ў Польшчы і Беларусі ў XVI–XX стагоддзях: Зб.наук. арт. – Мінск: Белфранс, 2003. – С. 86–97

37. **Цітавец А.І.** Тэфсіры з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Байрам. – 2002. – № 42. – С. 63–68.

38. **Шамурин Е.И.** Словарь книговедческий терминов. – М.: Сов. Россия, 1958. – 340 с.

39. **Экспертиза и научно-техническая обработка рукописных книг: Метод. рекомендации.** – М., 1990. – 63 с.

40. **Akiner Sz.** Oriental Borrowings in the Language of the Byelorussian Tatars // The Slavonic and East Europ. Rev. – 1978. – Vol. 56, № 2. – P. 224–241.

41. **Akiner Sz.** The Vocabulary of a Byelorussian Kitab in the Britisz Museum // J. of Byelorussian Studies. – 1973. – Vol. 3, № 1. – P. 55–84.

42. **Bednarczuk L.** Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Kraków: Edukacja, 1999. – 229 [2] s.: tab.

43. **Chazbijewicz S.** Kultura religijna Tatarów polskich // Roczn. Tatarów Pol. – 1994. – T. 2. – S. 66–88.

44. **Demirović I.** Jak Czytać Kuran: Muzułmański Związek Religijny. – Białystok, 1992. – 159 s.

45. **Drozd A.** Nowe odkrycia w badaniach nad piśmiennictwem tatarskim // Roczn. Tatarów Pol. – 1994. – T.2. – S. 218–230

46. **Drozd A., Dziekan M.M., Majda T.** Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich. – Warszawa: Res Publica Multi Ethnica, 2000. – 84, 74 s. il. – (Katalog zabytków tatarskich; T. 3).

47. **Dziekan M.M.** Chamail Aleksandrowicza // Roczn. Tatarów Pol. – 1997. – T.4. – S. 27–43.

48. **Jankowski H., Łapicz C.** Klucz do raju: Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku. – Warszawa: Dialog, 2000. – 257 s.

49. **Kożinowa A., Tarelko M.** Realizacja funkcji magicznej w tekście jednego chamaiła // Etnolingwistyka. – 2001. – № 13. – S. 231–246.

50. **Kryczyński S.** Tatarzy litewscy: Proba monografii hist.-etnogr. // Roczn. tatarski. – 1938. – T. 3. – 318 s.

51. **Laucevičius E.** Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.: Atlasas / Liet. TSP Mokslų Akad. centrinė bibl. – Vilnius, 1967. – 577 s.

52. **Łapicz C.** Kitab Tatarów litewsko-polskich: (Paleografia. Grafia. Język). – Toruń, 1986. – 236 s.

53. **Łapicz C.** Z problematyki badawczej piśmiennictwa Tatarów białostockich / Studia językowe z Białostoczczyzny: Onomastyka i historia języka. – Warszawa, 1989. – Cz. I. – S. 161–171.

54. **Meredis-Owens G.M., Nadson A.** The Byelorussian Tartars and their Writings // J. of Byelorussian studies. – 1970. – Vol. 2, № 2. – P. 141–176.

55. **Miškinienė G.** Seniausi lietuvių totorių rankraščiai: (Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys): Metodinė mokymo priemonė. – Vilnius: Vilniaus univ. I-kla, 2001. – 262 s.

56. **Miškiniene H.** O zawartości treściowej najstarszych rękopisów Tatarów litewskich // Roczn. Tatarów Pol. – 2000. – T. 4. – S. 30–35.

57. **Szachno-Romanowicz S.** Planetne dualary Tatarów polskich (tatarskie teksty magiczno-ochronne w chamaile Aleksandrowicza) // Roczn. Tatarów Pol. – 1997. – T. 4. – S. 7–23.

58. **Tyczkiewicz J.** Treści kitabów tatarskich // Roczn. Tatarów Pol. – 1993. – T. 1. – S. 117–122.

59. **Zaprudnik J.** Historical dictionary of Belarus. – Landham, London: The Scarecrow Press, 1998. – 299 p.

ЛЮСТРАЦЫ

Хамайл апошняя чвэрці XIX ст. (П19-20/Нр15).

Тэкст варажбы па літарах арабскага алфавіта, арк. 786-79а.

Хамайл последней четверти XIX в. (П19-20/Нр15).

Текст гадания по буквам арабского алфавита, л. 786-79а.

Chamail of the last quarter of XIX c (П19-20/Нр15).

Fortune telling fragment by the Arabic alphabet letters, lf 786-79a.

Хамаїл апошняй чвэрці XIX ст. (П19-20/Нр15).
Парады ад розных няшчасцяў, арк. 996-100а.

Хамаїл последней четверти XIX в. (П19-20/Нр15).
Советы от различных несчастий, л. 996-100а.

Chamail of the last quarter of XIX c (П19-20/Нр15).
Advices fragments against various misfortunes, lf 996-100a.

Паўкітаб апошняй трэці XVIII ст. (П16-18/Нр2).
Тэксты астралагічных прагнозаў, арк. 3б-4а.

Полукітаб последней трети XVIII в. (П16-18/Нр2).
Тексты астрологических прогнозов, л. 3б-4а.

Demi-Kitab of the last third of XVIII c (П16-18/Нр2).
Fragments of some astrological prognosis, lf 3b-4a.

ЗМЕСТ

Прадмова.....	3
Ад укладальнікаў.....	6
Каталог.....	8
Слоўнік бібліяграфічных тэрмінаў.....	20
Слоўнік тэрмінаў і імёнаў арабска-цюркскага паходжання.....	21
Предисловие.....	22
От составителей.....	25
Каталог.....	27
Foreword.....	36
Catalogue.....	39
Літаратура.....	47
Ілюстрацыі.....	52

طويقت يكتفي بهو لو سبب عو سوا قبا
 محمد طويقت هطخ صلور و ذوق صبا چا
 طريخ اهو شمانا صبا هطخ

نايهك طت و كطپ ابن هبع حسوخ و سوو ۱۸۳۲
 ناد نارم غون پو و هدا سو و يك و لا صبا سنا قاي
 ابن هبع حسوخ
 1832

Sally Roha, 1832 g. Jewrala
 20th Dnia, Piset Ten Kulep Abraham
 Masienewich W. Kestekhu Smitowichak
 Nueard Ciro Kruay Noparawab Xacneewab
 Oct. 1832 to Foggy Jecpana 20th Daz
 u podnucard Cynuroperawab Cooero
 pykoro Noparawab Xacneewab